

TÓTH ZSOMBOR

Hugenották és hosszú reformáció Erdélyben

Pierre Du Bosc prédikációjának magyar fordítása és másolata 1754-ből

I. Bevezető

A kora újkori magyar–francia kulturális kapcsolatok történetében viszonylag keveset tudunk a hugenotta devocionális irodalom magyar recepciójáról. A hosszú reformáció (1500–1800) első két századában úgy általában is meglepően csekély számú francia szöveg magyar fordítását regisztrálhatjuk. Noha a 18. században lényegesen nagyobb nyomtatott és kéziratos korpuszról tudunk, az egyértelműen hugenotta szerzőségű, magyarra fordított francia szövegek száma még mindig csekély. Ennek számos oka volt a kora újkori katolicizmus 18. századi fölénybe kerülésétől a Habsburg adminisztráció vallás- és cenzúrapolitikájáig. Ebben a történeti kontextusban bír sajátos jelentőséggel annak a 18. századi kéziratnak a felfedezése, amely Pierre du Bosc hugenotta prédikátor francia nyelvű prédikációjának magyar fordítását tartalmazza.¹ Ez a kiadatlan forrás nemcsak a hugenotta szerzőségű magyar nyelvre fordított szövegek számát növeli, hanem egyrészt arra is figyelmeztet, hogy a hosszú reformáció medialitása, különösen a kéziratos nyilvánosság és a jellegzetes kéziratos íráshasználat milyen nagymértékben meghatározzák a korszakról való irodalomtörténeti tudásunkat. Másrészt olyan új perspektívákat javasol a korszakalakzatok irodalomtörténeti konstruálásához, amelyek túllépnek a hagyományos textológiai látásmód és ennek főként a nyomtatott művekre alapozott interpretációs stratégiáin. Így a *nyomtatott* médium által proponált *szöveg–szerző–befogadó* teljesen problémátlan hármasságát alapul vevő módszerek helyett a *kéziratos* médium és kézirat *szöveghasználat-történetének* mikroszinten alkalmazható módszertanait kínálja.

Pierre Du Bosc hugenotta prédikátor 1661-ben tartotta meg híres prédikációját a kegyelemről, amelynek textusát az Efezusiakhoz írt levél 2. fejezetének 8. verse adta, és

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a *Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport* vezetője. A tanulmány e projekt részeként készült; a hosszú reformációról készülő monográfiám egyik átdolgozott fejezete. Előadasként elhangzott a XVIII. századi Osztály 2021. februári vitáin. Köszönet Tüskés Gábor szakvéleményéért.

1 DÉSI LÁZÁR György, *Du Bosc predicatioja Francia nyelvből fordítva. Efes II. 8 Kegyelemből tartattatok-meg*, 121–143, kézirat. A kéziratot Nagyenyeden a NeDK Kt-ban őrzik, jelzete: ms. 44. A kézirat Hermányi Dienes József másolatában maradt fenn, egy olyan kolligátumban, amely több szöveg másolatát őriz. Itt mondok köszönetet Gordán Edina könyvtárosnak, aki a szöveg digitalizálását lehetővé tette, illetve a helyszíni kutatásaimat segítette.

amelyet 1662-ben ki is adott.² Dési Lázár György valamikor 1754 előtt lefordította, de ez a szöveg csupán Hermányi Dienes József másolatában maradt fenn. A fordítás soha nem jelent meg nyomtatásban, az irodalomtörténet-írásnak pedig még csak tudomása sincs meglétéről. Mindhárom személy, a szerző, a fordító és a másoló egyenlőképpen megérdemli a figyelmünket, hiszen mindhárman hozzájárultak egy olyan recepciótörténeti fejezethez, amelyet a magyar irodalomtörténet-írás most kezd felfedezni. Arról nem is beszélve, hogy amíg Du Bosc szerzősége vitán felüli, a magyar fordítás esetében a helyzet lényegesen bonyolultabb. Noha maga a másoló, azaz Hermányi Dienes világossá teszi a lemásolt szöveg legvégén, hogy „Fordította T. Dési György Kollégám ö Kegyelme”,³ a másolat véleményem szerint olyan, Hermányi Dienesre utaló átalakításokat tartalmaz, amelyek a szerzőségi funkciók és attribútumok gyakorlásával egyenértékűek. Mivel ebben a pillanatban a magyar fordításnak ez az egyetlen ismert verziója, ugyanis Dési Lázár kézírásában nem maradt fenn szövegváltozat, lehetetlen megmondani, hogy a másoló milyen mértékben és mélységben avatkozott bele a magyar szövegbe.

II. A szerző, a fordító és a másoló: a magyar szöveg genezise

Pierre Thomine Du Bosc 1623. február 21-én született a normandiai Bayeux-ben.⁴ Édesapja, Guillaume Du Bosc a roueni parlamentben volt ügyvéd; Pierre pedig elkötelezett hugenotta szellemiségben és családi környezetben nőtt fel. Tanulmányait Montauban városában kezdte el; 18 hónapot töltött itt. További három évet tanult a Saumurban működő hugenotta akadémián. Tehetsége és kitűnő szónoki képességeinek köszönhetően 1645-ben, alig 23 évesen a caeni egyház lelkipásztora lesz. A tekintélyes pozíció támasztotta munkakört példásan ellátja, kortársai a korszak legjobb kálvinista prédikátorának tekintik.⁵ A hugenotta közösségek érdekében vállalt érdekképviselőként harcol, így Du Bosc számára is korán kijutottak a megpróbáltatások. Először az ideiglenes exiliumot (1665–1666) tapasztalta meg, később a fontainebleau-i ediktum (1685) következtében menekülnie kellett.⁶ Du Bosc kénytelen volt távozni, Hollandiában, Rotterdam-

2 Pierre Du Bosc, *La doctrine de la grâce: ou sermon sur ces paroles de saint Paul en son Epistre aux Ephes. ch. 2.V. 8. Car vous estes sauuez par Grâce* (Geneve: Pierre Chouët, 1662).

3 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 144.

4 Pierre Du Bosc dokumentumokkal és levelekkel kiegészített francia nyelvű életrajzát halála után nem sokkal kiadták. Lásd: Philippe LE GENDRE, *La Vie de Pierre Du Bosc, ministre du Saint Évangile, enrichie de lettres, harangues, dissertations et autres pièces importantes qui regardent la théologie ou les affaires des églises réformées de France* (Rotterdam: R. Leers, 1694).

5 Jól érzékelteti ezt a megbecsülést az az epizód, amely Du Boscnak a francia királlyal való találkozását örökítette meg. XIV. Lajos, miután beszélgetett Du Bosc-kal, annyira a hatása alá került, hogy utólag egy beszélgetésben a Francia Királyság legjobb szónokának nevezte a prédikátort. LE GENDRE, *La Vie...*, 63.

6 Noha az ediktum nem engedélyezte a hugenották számára az ország elhagyását, a további rendelkezések, amelyek megtiltották az „úgynevezett reformált vallás gyakorlását” (*religion prétendue réformée*) világossá tették, hogy az erőszakos áttérítés csak idő kérdése volt, így nagyon sokan mégiscsak az exiliumot választották, akár a tengeren túlra is. Vö. Catherine RANDALL, *From a Far Country: Camisards and Huguenots in the Atlantic World* (Athens: University of Georgia Press, 2009), 112–113. Az 1685. október 17-

ban talált menedéket, és az ottani francia közösséget szolgálta lelkipásztorként Pierre Jurieu-vel együtt⁷ egészen 1692. január 2-án bekövetkező haláláig.⁸ Életútja egybeesik a hugenották 17. századi, megpróbáltatásokkal teli történetével, amelynek alakulásában XIV. Lajos uralkodása és valláspolitikája, különösen a nantes-i ediktum visszavonása (1685) által, megpecsételte a nem katolikus egyének és közösségek sorsát.

Du Bosc egyházi szónoki tekintélyéhez méltó módon már élete során kiadta számos prédikációját,⁹ halála után pedig, a 17–18. század folyamán prédikációi gyűjteményes edíciókban láttak napvilágot, továbbá fordításokban is terjedtek.¹⁰ Du Bosc életrajzírója szerint a jezsuiták megvádolták a hugenotta prédikátort, hogy az 1662-ben elhangzott, a kegyelem dogmáját exponáló beszédében a római egyházat sértő kijelentéseket fogalmazott meg. Így a további bonyodalmak elkerülése végett, mintegy bizonyítandó ártatlanságát, Du Bosc az inkriminált prédikációt mindenféle változtatás nélkül 1662-ben kiadatta.¹¹ A nyomtatott verziónak egyetlen félreérthetetlenül polemizáló passzusa van, ahol Du Bosc Bellarmin Szent Róbert azon nézetét cáfolja, miszerint az emberi

én kelt ediktum értékeléséhez még lásd: Janine GARRISSON, *L'Edit de Nantes et sa Revocation: Histoire d'une intolérance* (Paris: Éditions du Seuil, 1985); Elisabeth LABROUSSE, *Une Foi, une Loi, un Roi?: La Révocation de L'Edit de Nantes* (Geneva: Labor et Fides, 1985); Elisabeth LABROUSSE, „Calvinism in France, 1598–1685”, in *International Calvinism, 1541–1715*, ed. Menna PRESTWICH, 285–314 (Oxford: Clarendon Press, 1986); David GARRIOCH, *The Huguenots of Paris and the Coming of Religious Freedom, 1685–1789* (Cambridge: University Press, 2014), 29–37; Geoffrey TREASURE, *The Huguenots* (New Heaven–London: Yale University Press, 2013), 353–358. Az ediktum nyomtatásban is megjelent: *Édit du Roy portant défenses de faire aucun exercice public de la Religion prétendue réformée dans son Royaume* (Paris: chez François Muguet, 1685).

7 LE GENDRE, *La vie...*, 148–149. Ehhez a rotterdami periódushoz, a hugenották hollandiai exiliumának kontextusában lásd David VAN DER LINDEN, *Experiencing Exile: Huguenot Refugees in the Dutch Republic 1680–1700* (London: Routledge, 2015), 15–38; Nicholas MUST, *Preaching a Dual Identity: Huguenot Sermons and the Shaping of Confessional Identity, 1629–1685* (Leiden: Brill, 2017), 198–201.

8 Életrajzírója gondoskodott arról, hogy egy konfesszor típusú személyiséget örökösen meg Du Bosc alakjában. Az exilium vállalása, illetve az elkötelezett, betegsége ellenére is lelkiismeretesen végzett szolgálata a tanúbizonyságot tévő konfesszor alakját idézik. Lásd: LE GENDRE, *La Vie...*, 158–159. Du Bosc halálra való készüllete, külön figyelmet kapott a biográfiában. Életrajzírója szerint, Du Bosc a halálra készülve sokat beszélt a kegyelemről és Pál apostolt, illetve Szent Ágostont tekintette példaképének. Ezekkel az elbeszélrt részletekkel Le Gendre tulajdonképpen előkészítette az életrajz konkludáló eseményét, a hugenotta prédikátor halálának leírását, amely egyfajta csöndes elalvásra emlékeztetett. Du Bosc életútját összegezve, Le Gendre, a prédikátor békeszerető természetét hangsúlyozta mondván, hogy a béke embere volt, a béke fejedelmének igazi tanítványa (*un vray disciple du Prince de paix*). LE GENDRE, *La Vie...*, 164.

9 Ilyen volt például a Szent Péter könnyeiről tartott emlékezetes prédikációja: Pierre DU BOSCO, *Les Larmes de St. Pierre...* (Caen: Lovis Vendosme, 1659).

10 Pierre DU BOSCO, *Sermons sur divers textes de l'écriture sainte*, 4 köt. (Rotterdam: R. Leers, 1687). Ezt a gyűjteményt többször kiadták, 1692-es, 1699-es, 1701-es, 1710-es, 1715-ös és 1716-os kiadásokról van tudomásunk. Du Bosc prédikációit németre is lefordították, gyűjteményes kiadásokban többször is megjelentek az 1690-es évektől. Az általam kézbe vett kiadás: Peter DU BOSCO, *Geistreiche schriften und Predigten* (Herborn: Nicolaus Andreä, 1694). Egy névtelen fordító pedig a kegyelemről írt és elmondott híres prédikációjának az angol változatát készítette el és adta ki: Peter DU BOSCO, *Doctrine of Grace, or a Sermon* (Edinburgh: John Reid, 1701).

11 LE GENDRE, *La Vie...*, 31–32. A prédikációhoz írt rövid előszavában Du Bosc kihangsúlyozta, hogy a szöveget mindenféle változtatás nélkül, ahogy elhangzott a szószéken, úgy vetette papírra: „Je le donne sur la papier tout tel que je l'ai prononcé en Chaire [...] sans y rien changer.” DU BOSCO, *La doctrine...*, A2r.

érdemnek az üdvözülésben szerepe lehet.¹² Egyébként a hugenotta prédikátor a közép-kori és különösen az ágostoni iskola szotériológiai érveit vezeti elő, nyilván oly módon, hogy a kegyelem dogmájának kálvinista értelmezését igazolja. Anélkül, hogy a kálvinista hagyomány tekintélyeit írásban hivatkozná, Du Bosc következetesen és koherens módon exponálja tézisé, miszerint az üdvösség kizárólag kegyelemből történik, emberi cselekedetekkel, érdemmel nem nyerhető el, még csak nem is befolyásolható. A prédikáció első felében a kegyelem fajtáinak elsősorban Szent Ágoston alapján elvégzett distinkcióit mutatja be.¹³ A folytatásban pedig arról értekezik, hogy az elválasztás, elhívás, megigazítás és megdicsőítés üdvösséghez vezető négy lépcsőfokában,¹⁴ azaz a *via salutis*-ban szintén az elválasztó szuverén isteni kegyelem működése nyilvánul meg, amit az emberi jócselekedetek nem befolyásolhatnak.¹⁵ A prédikáció végső összegzését egy Szent Ágoston-idézettel zárja, amely az ellenségekért és a testvérekért egyaránt szóló közös imára szólít fel, annak érdekében, hogy mindenki megértse és elfogadja, hogy a bűneset után csak Isten kegyelme menthet meg. Ez az isteni kegyelem azonban ingyen van, és előzetes érdemekkel nem kieszközölhető:

Oremus, dilectissimi, oremus, ut Deus gratiae det etiam inimicis nostris, maximeque fratribus et dilectoribus nostris, intellegere et confiteri, post ingentem et ineffabilem ruina, qua in uno omnes cecidimus, neminem nisi gratia Dei liberari; eamque non secundum merita accipientium tamquam debitam reddi, sed tamquam veram gratiam nullis meritis praecedentibus gratis dari.¹⁶

Dési Lázár György (?–1773) számára a kegyelem teológiájának ilyen felfogása bizonyára nem volt idegen. Szülővárosában kezdte tanulmányait, majd Enyeden folytatta, ahová 1727-ben subscribált. Jó képességű diák lévén, a kellő anyagi támogatást elnyerve, Dési Lázár külföldön is peregrinált; 1736. szeptember 17-én iratkozott be Odera Frankfurtban az egyetemre, ahonnan 1738-ban tért haza. Állítólag itt tanult meg franciául.¹⁷ 1740-ben már enyedi másodpap, 1758-ben esperes, 1765-ben főjegyző, végül 1767-

12 Uo., 58.

13 Uo., 16–17.

14 „L'élection en est le fondement, la Vocation le porche, la Iustification le lieu S. la Glorification le Tres-saint & l'admirable Sanctuaire où l'on voit Dieu en sa gloire.[...] Considérez donc ces quatre degrez du Salut, & vous souscrirez infailliblement à la Sentence de Saint Paul, que nous sommes saueez par Grace & non point par Oeuures.” Uo., 20.

15 Uo., 20–32.

16 Uo., 64. Az idézet Szent Ágostonnak a *De dono perseverantiae liber unus* művének 24. fejezetéből származik, hozzáférés: 2020.05.17, https://www.augustinus.it/latino/dono_perseveranza/index.htm.

17 Valószínűbbnek tűnik, hogy a peregrináció előtt már elsajátította a franciát valamilyen szinten, könnyen lehet, hogy az enyedi kollégiumban. Gordán Edina említi a két, Enyeden tanuló Teleki fiú ephorusának, Vajna Miklósnak az 1721. február 18-án kelt beszámolóját citálva, hogy francia nyelvet tanultak hétfőn reggel és délután. GORDÁN Edina, „Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei”, in *A reformáció öröksége: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 24, 520–543 (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018), 523.

ben püspök lesz. Számos halotti prédikációt írt, amelyek nyomtatásban is megjelentek; Hermányi Dienes József kollégáját is ő parentálta.¹⁸ 1761-ben jelent meg Ostervald-fordítása,¹⁹ amelynek kézírata úgyszintén fennmaradt Hermányi Dienes József másolatában.²⁰ A francia–magyar kapcsolattörténetben, az Ostervald-recepció erdélyi képviselőjeként talán nem meglepő, hogy Du Bosc prédikációját is lefordította, ám szakmai megítélését ez már nem befolyásolhatta, hiszen ez utóbbi fordítása ismeretlen maradt mindezülig. Adatok hiányában sem a Du Bosc-szöveggel való találkozását, sem a fordítás pontos idejét nem lehet meghatározni. Az egyetlen erre vonatkozó közlés az, amit Hermányi Dienes a fordítás végén megoszt az utókorral, miszerint: „Fordította T. Dési György Kollégám ö. Kegyelme; ’s méltónak tartottam le-írni 1754-ben. N. Enyeden. d(ie) 18 Januarij, midőn hírét halljuk s olvassuk vala, h[ogy] a Pápa, hét szentek innepét hagyta’s a többit cassalta volna.”²¹ Ez csupán a fordítás *ante quem*jét engedi rögzíteni, vagyis Dési Lázár fordítása valamikor 1754. január 18. előtt készült.

Mindenképpen figyelemre méltó, ahogy a nagyenyedi első- és másodpap, Hermányi Dienes József és Dési Lázár György a kollégium szellemiségétől nem függetlenül, de mégiscsak annak intézményes keretein kívül, ilyen szintű és a korszak lehetőségeihez mérten jelentő franciás kulturális érdeklődést alakított ki és tartott fenn. Sejtésem szerint – különösen, ha ideszámítjuk az ismeretlen Du Bosc-fordítást is – ez a szellemi, franciás irányultságú kohabitáció több és jelentősebb annál, amit ún. *köznapi recepciónak* tekintett a szakirodalom.²² 1740-ben Dési Lázár György Enyedre érkezésének pillanatában az elsőpap és a rangidős munkatárs, akivel együtt kellett dolgoznia, Hermányi Dienes József (1699–1763) volt. Noha ő nem volt peregrinus, Székelyudvarhelyen (1711–1718) és Enyeden (1719–1728) tanult csupán, családi háttere²³ és a vezető er-

18 DÉSI LÁZÁR György, *Hórhegye, melyben Mózes Áront püspöki öltözetből le-vetkezteté [...]* (Kolozsvár: Páldi Nyomda, 1763).

19 *A kegyes beszélgetésről iratott oktatás*, Frantzia nyelvből magának s másoknak-is idvességes hasznaira magyarra fordította DÉSI LÁZÁR György (Nagyszeben: Sárdi Sámuel, 1761). Dési Lázár, a svájci teológus, Jean-Frédéric Ostervald francia nyelvű kegyességi munkáját (*Des entretiens pieux*) ültette át magyarra. Vörös Imre kritikusan nyilatkozik Dési György fordításának a minőségéről, meglátása szerint: „a későbbi barokk ízlésből fakadó túlríttség inkább gyengíti a magyar szöveg kifejező erejét”. Vörös Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Modern filológiai füzetek 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 43. A fordítás eszmetörténeti jelentősége még így is vitán felüli, a magyar Ostervald-recepció svájci szempontú megítéléséhez az előfelvilágosodás kontextusában lásd: Jan-Andrea BERNHARD, „L’influence de Jean-Frédéric Ostervald en Hongrie et en Transylvanie”, *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français*, no. 4 (2006): 611–623.

20 DÉSI LÁZÁR György, *A kegyes együttbeszélgetésekről...*, 1–112, a NeDK Kt-ban őrzik, jelzete: 44.

21 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicationja...*, 143.

22 Gyenis Vilmos a „feltörekvő, laicizálódó papi értelmiség” képviselőjének látta Hermányi Dienes Józsefet. Az enyedi prédikátor franciás érdeklődését pedig, ami mögött nem volt peregrinációs tapasztalat és külhoni akadémián szerzett tudás, provinciális irányultságú recepciónak vélte. GYENIS Vilmos, „Francia hatás a XVIII. század köznapi világában” in *„Sorsotok előre nézzétek”: A francia felvilágosodás és a magyar kultúra: Tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAY László, 79–106 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 80.

23 Elsősorban apja személyének, Hermányi Dienes Péternek befolyására utalok, aki jelentős mértékben meghatározta a fia, József papi, értelmiségi és írástudói szerepértelmezését. A könyvek és olvasás sze-

déli főnemesi családokkal való remek kapcsolattökéje érdemben járult hozzá ahhoz, hogy domidoctusként is átlagon felüli műveltségre és olvasottságra tegyen szert. Életművének értelmezői egyetértének abban, hogy egész élete folyamán rendkívül szorgalmasan olvasott, írt, sőt másolt, gyakran önerőből képezte magát. Nem rettent vissza a nyelvtanulástól sem; bár külföldön nem járt, franciául és németül is megtanult.²⁴ Dési Lázár és Hermányi Dienes viszonya azt engedi sejtetni, hogy képesek voltak megtalálni a közös hangot, olyannyira, hogy egymás keze alá is dolgoztak. Ezt a bizalmasságot igazolja az a tény is, hogy Dési Lázár 1761-ben megjelent Ostervald-fordításának kéziratáról Hermányi Dienes készített másolatot 1753-ban.²⁵

Összegezve az előbbieket: a hugenotta Pierre Du Bosc tollából született és 1662-ben publikált francia szöveget 1754. január 18. előtt Dési Lázár György magyarra fordította, ez a magyar szöveg pedig kizárólag Hermányi Dienes József másolatában maradt fenn. Az 1754. január 18-án befejezett másolat a prédikáció szövegén elvégzett módosításoknak köszönhetően homiletikai szempontból úgy hat, mint egy Hermányi Dienes által írt prédikáció. A kérdés az, hogy ez miként érthető és értékelhető.

II. 1. Excursus: a másoló mint szerző?

Az elkövetkezendőkben röviden egybevetem a magyar és francia szövegváltozatot. A konfrontáció szempontjai a fordítás nyelvére és formai-tartalmi sajátosságaira fókuszálnak, annak érdekében, hogy a másoló Hermányi Dienes lehetséges beavatkozásait azonosítsam. Fontos előre bocsátani, hogy a jelenlegi forrásadottságok nem teszik lehetővé annak egyértelmű megválaszolását, hogy Hermányi Dienes József *kizárólag* Lázár György magyar szövegét alakította-e át, vagy a francia forrás ismeretében, esetleges párhuzamos használatával hajtotta végre ezeket a módosításokat. Bár kevésbé tűnik valószínűnek, annak lehetőségét sem zárhatom (még) teljesen ki, hogy a módosításokat maga a fordító, vagyis Dési Lázár hajtotta végre a szövegen, és Hermányi Dienes csupán arra szorítkozott, hogy szöveghű másolatot készítsen erről. Ez azonban nehezen tartható feltételezés, így tehát azt próbálom bizonyítani az elkövetkezendőkben, hogy

retetének okaként, de még a prédikáláshoz is gyakran az atyai példára hivatkozik Hermányi Dienes élettörténetében. Apja élettörténetét pedig ezzel a sokatmondó kijelentéssel zárja: „Nem is tanultam egy embertől többet, mint ő tőle. Jobb Atya nem lehetet.” HERMÁNYI DIENES József, *Szépprózai munkái*, kiad. S. SÁRDI Margit, Régi magyar prózai emlékek 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992), 154.

24 Nyelvtudására vonatkozóan, Gyenis Vilmos az 1750-es és 1760-as évekre teszi a francia nyelv iránti érdeklődését. GYENIS, „Francia hatás...”, 106. Klaniczay Tibor pedig hangsúlyozza, hogy autodidakta módon sajátította el a németet és a franciát. KLANICZAY Tibor, „Hermányi Dienes József”, in KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk*, 432–442 (Szeged: Szukits Könyvkiadó, 1997), 435.

25 Hermányi Dienes másolata 1753. december 23-án készült el, tehát nem a nyomtatványt másolta le, hanem a Dési Lázár által készített fordítás kéziratát. Hermányi Dienes 1753-as verzióját összevettem a szöveg 1761-es, nyomtatott változatával és azt tapasztaltam, hogy noha érdembeli tartalmi különbségek nincsenek, számos kisebb eltérés azonosítható be. Ebből az következik, hogy 1755 és 1761 között, Dési Lázár még átdolgozta kissé a kéziratot, mielőtt nyomdába adta volna. Másrészt ebből egy olyan, a két enyedi prédikátor közötti bizalmi viszony is kiolvasható, amely bizonyára az íráshasználatukat, azaz saját szövegeik kölcsönös használatát is meghatározta.

a másolás együtt járt olyan homiletikai szempontból beazonosítható változtatásokkal, amelyek elsősorban Hermányi Dienes József prédikátori habitusával magyarázhatók.

A magyar fordítás nyelve a kor lehetőségeit és sajátosságait tükrözi. Mindazonáltal érthető és koherens diskurzus, amely élő hangzásban is könnyen befogadhatónak és követhetőnek tűnik. Van rá eset, hogy a fejlettebb francia nyelv bonyolult teológiai terminológiáját inkább latin terminussal adja vissza, ennek ellenére választékos magyarsággal szólal meg Du Bosc francia prédikációja a magyar tolmácsolásban. A kegyelem változatainak áttekintésekor a francia szövegben ez olvasható:

En suite il faut remarquer qu'il y a deux sortes de Grace, L'une qui est simplement gratuite, l'autre qui de plus est *misericordieuse*. Celle qui n'est que purement gratuite, c'est celle dont Dieu use envers la creature innocente: Celle qui est *misericordieuse*, c'est celle qu'il déploie envers la creature misérable & pecheresse.²⁶

A francia szövegnek a kegyelemre vonatkozó kettős (*gratuite, misericordieuse*) distinkciója latin megfelelőikkel jelenik meg az enyhén terjengősebb magyar változatban:

Továbbá fel kell azt is vennünk, hogy a' kegyelem két féle. Vagyon olyan kegyelem, a'melly tsak tisztán jó-akarat (: *Gratia gratuita*) valakivel való szabados jól-tétel. Vagyon olyan Kegyelem is (: *Gratia miserens*) a' melly szánakozással, könyörületességgel van öszve-kötve. Az az első Kegyelmet gyakorolja az ártatlan Angyalokkal; a' másikat pedig, a' melly egyszer 's mind könyörületesség, gyakorolja a' Szegény bűnös emberrel.²⁷

Bár a prédikáció egészét tekintve a magyar szöveg terjedelme rövidebb a francia forrásnál, e tény nem feltétlenül a fordítás tömörségével indokolható, sokkal inkább az egyszerűsítést követő elhagyások magyarázzák. A magyar szöveg abból a szempontból ingadozó, hogy néha terjedelmesebben, néhol pedig túlságosan lerövidítve, összefoglalóan végzi el a fordítást. Ezt illusztrálja a következő idézet, amely arra inti a hallgatót, hogy minden, ami jó az emberben, az Isten kegyelme és ajándéka. A francia szöveg bő egy oldalnyi szöveghelyét²⁸ a magyar változat egyetlen terjedelmes bekezdéssel adja vissza:

A' planta nem a' maga ereje, hanem az égből le-szálló esőnek ereje és a Napnak melege által; ugy, hogy mi nevedünk a' jóban nem mi tölünk vagyon, hanem a' Mennyei Atya ad elő-menetelt. David régen nem a' maga erejével, hanem az Izrael Istenének nevével mene a' Goliátra 's ugy győzé-meg. Sam XVII. 45 így mi is, ha valami joban elő-menetelünket látjuk, ne tulajdonítsuk azt a' mi erőnknek, hanem adjuk azért egészen a ditsóséget az Istennek. A' Pók magából ereszti-ki az ő halóját 's a méh az édes mézet; de nem ugy vagyon a' mi természetünk: Valamint a' Manna az égből Száll vala le az Izrael

26 Du Bosc, *La doctrine...*, 14–15. Kiemelés tőlem: T. Zs.

27 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 123–124. Kiemelés tőlem: T. Zs.

28 Du Bosc, *La doctrine...*, 53–54.

fiainak tápláltatásokra; szintén így valami jó mibennünk vagy, onnan fellyül vagy
I[ste]n ajándéka. Efes. II. 8.²⁹

Nézzünk most egy példát arra, amikor a francia szöveghelyet kibővítve tolmácsolja a magyar fordítás. Du Bosc a maga prédikációjának *exordium*át ezzel a reflexióval kezdi:

La conduite de Dieu enuers l'Ancien Israël est sans doute admirable en toutes choses, & quand on la considere attentiuement, on y voit reluire vne diuine & incomparable sagesse. Mais cela paroist sur tout en ce que les deliurances, les succez & les auantages de ce peuple, ne venoient point de luy ny de ses efforts, mais de Dieu & de sa bonté.³⁰

A magyar változat kissé terjengősebb lett, mert a fordító igyekezett már itt pontosítani, hogy az Egyiptomból való elmenekülés konkrét eseményére kell gondolni annak bizonyítása érdekében, hogy nem a választott nép erőfeszítései, hanem Isten beavatkozása tette lehetővé a szabadulást:

Az Istennek a' régi Izrael körül való munkája és gondviselése mindenekben igen tsodálatos vólt, és annak minden részetskéiben az Istennek ki-mondhatatlan böltessége kitündöklök. De még is, a' többek felett, amaz *Egyiptomból való kiszabadításban*; a'mellyben az Istennek josága és a' maga Népéhez való kegyelmessége ugyan Szem-látomást kimutattatodik. Ugy folytatta az I[ste]n azt a' Szabadítást a' maga kezein, hogy abban semmi az Izraelnek nem tulajdonitathatik, hanem minden egyedül Istennek.³¹

Arra is láthatunk példát, hogy a francia szöveget kissé terjengősen visszadó magyar fordítás szándékosan dramatizál és túloz, a nagyobb érzelmi ráhatás érdekében. Du Bosc a határtalan isteni kegyelem megnyilvánulását azzal az analógiával magyarázza, amely az anyai szeretet működését idézi fel, és arra a belső felindulásra utal, amit az anyák éreznek, ha látják, hogy gyerekeiket valamilyen szerencsétlenség éri: „quand elles voyent arriuer quelque infortune à leurs enfans”.³² Ehhez képest a magyar szöveg enyhén túlzó megoldása: „mint meg-indul az édes Anya, midőn az ő kedves gyermekének betegségét vagy halálát látja”.³³ Noha nem vitás, hogy a „valami/valamilyen szerencsétlenség” (*quelque infortune*) „betegség vagy halál” szerkezettel való visszaadása némiképp a szöveghűség rovására megy, azt meg kell engednünk, hogy a „szabad” fordítás érzelmileg nem disszonáns, a lerövidített magyar szöveg hitelességének és meggyőző erejének szempontjából talán még némiképp indokolt is. Ez a belátás valójában a fordítás egészét illetően is helytálló. A rövidebb magyar szöveg, noha nem mindig a fordítói szándékot tükrözi, hanem talán a másoló utólagos beavatkozásait is, hiteles

29 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 140.

30 DU BOSCH, *La doctrine...*, 6.

31 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 120. Kiemelés tőlem: T. Zs.

32 DU BOSCH, *La doctrine...*, 17.

33 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 125.

diskurzusnak tűnik, amelynek nyelvi sajátosságait nemcsak a fordítás nehézsége, né- tán túlzott szabadsága magyarázza, hanem a követett műfaji minta és az általa megkö- vetelt homiletikai szabályszerűségek betartása.

Ezt elsősorban a szöveg makroszintjén ragadhatjuk meg. A francia szöveg sokkal in- kább olvasásra alkalmas, nagy erudícióval megírt egyetlen szövegtestet alkot, amelyben a homiletikai értelemben leírható szerkezeti egységeket (exordium, propositio, partitio, exegesis, doctrina, usus, conclusio) nem különítették el, nyomdatechnikai megoldások- kal se emelték ki. Így aztán a szerkezeti egységeket megnevező lapszéli vagy szövegkö- zi terminus technicusokat sem iktatták be a szövegtestbe. A francia szöveg nyomtatott verziójában az egyetlen, szövegszinten kiemelt rész a cím és a textus,³⁴ illetve a konklú- dáló, dőlt betűkkel szedett, imádságra felszólító, a korábbiakban már hivatkozott Szent Ágoston-idézet. A főszöveget nem kevés lapszéli hivatkozás egészíti ki, de ezek egyike sem olyan homiletikai terminus technicus, amely a szövegszerveződésre utalna, vagy adott szerkezeti egységet nevezne meg, vagy vezetne be. Du Bosc prédikációjának né- met és angol verziói nem módosították formai szempontból az eredeti szövegszervezést, igyekeztek ezt is hűen visszaadni. Ehhez képest a magyar fordítás szövegteste sokkal ta- goltabb, bizonyos szerkezeti egységek elnevezését kapitális betűkkel emeli ki, világosan kirajzolva ezáltal nemcsak azok határait, hanem azt a homiletikai makroszerkezetet, tehát azt a beszédmintát is, amely a szövegszervezést meghatározta. A magyar verzió a francia szöveg címe helyett csupán megjelöli, hogy „DU BOSCH PREDICATIOJA Fran- cia nyelvből fordítva”, illetve hozzáteszi a textust: „Efes II. 8 Kegyelemből tartattatok- meg”³⁵ A prédikációnak van *exordiuma*, ami számos példát felvonultat mintegy bizonyí- tandó, hogy „az Istennek a’ régi Izrael körül való munkája és gondviselése mindenekben igen tsodálatos volt”³⁶ Ezt a *summa* reflexiója egészíti ki.³⁷ A következő szerkezeti egy- ség, a *partitio* megjelöli azokat a részeket, amelyeket exegézisnek vet alá a prédikáció, s nem teljesen jelentéktelen szempontunkból, hogy két részre osztja az exegézist: „Vegyük fel itt im’ e két dolgokat. I. Lássuk minémű kegyelem az, a’ melyről szol az Apostol? II. Mi módon tartattunk és tartatunk-meg azon kegyelem által?”³⁸

34 „La doctrine de la grâce: ou sermon sur ces paroles de saint Paul en son Epistre aux Ephes. ch. 2.V. 8. Car vous estes sauuez par Grâce.” Du Bosc, *La doctrine...*, 6.

35 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 120.

36 Uo., 120.

37 „Mire valok mind ezek Keresztény Atyámfiai! bizony arra, hogy itt az Izrael semmit magának ne tulajdonítson; hanem egyedül az I[ste]n[ne]k mind azt, valami szolgált az ő meg-szabadulására. Ez az Izraelnek tsodálatos szabadulása példája volt az I[ste]n közönséges Anyaszentegyháza’ szabadulásá- nak; azért midőn az Isten az Izraelt úgy szabadította-meg, hogy abban az Izraelnek semmi munkája, semmi érdeme nem volt hanem folyt minden egyedül az Isten’ kegyelméből; úgy azt akarja, hogy a’ lelki szabdulásban is, senki se munkáját, se érdemét, sem tehetségét ne hányja vesse; hanem egyedül a’ ditséret és a ditsőség legyen az Istené; tulajdonítson mindent az Isten kegyelmének; és ugyan ezen dolgot adja-elő az Apostol a’ letzkében, midőn azt tanítja, hogy senki semmivel nem dicsekedhetik; mert a’ megtartás vagy szabadítás lett az Isten kegyelméből hit által.” Uo., 120–121.

38 Uo., 122.

Az I. rész, amely tehát az *exegesis partis prioris*, az első olyan terjedelmesebb szerkezeti egység,³⁹ amelynek jelölése látványosan eltér a francia forrástól, ugyanis római szám és szöveg is jelzi ennek a szövegegységnek a kezdetét. Ezt követi értelemszerűen a hasonlóképpen jelölt II. rész,⁴⁰ amely homiletikai szempontból az *exegesis partis secundae* megfelelője. A francia szöveghez mérten szintén jelentős eltérést mutat a következő szerkezeti egység megnevezése, a *Tudomány*, terminus technicus megjelöléssel a *doctrina* homiletikai megfelelője. Itt a fordítói vagy a másolói beavatkozás félreérthetetlen és tudatos (utólagos?) szövegmodosításról árulkodik. A kohézió megteremtése és fenntartása érdekében ugyanis a *Tudomány* alá a következő, a francia szövegben nem található reflexiót volt kénytelen beékelni:

A' mi idvességünknek egész dolga, az El-választástól fogva a' Meg-ditsőitetésig, éppen nem a' mi érdemünk, hanem egyedül az istennek irgalmasságán fundáltatik. Világosan azt mondja az Apostol: Kegyelemből tartattatok meg a' Törvénynek tselekedete nélkül. De bővebben it e ' Tudományt meg-mutogatni igen könnyű dolog; mellyben is im ezekre kell figyelmeznünk...⁴¹

A lerövidített, a homiletikai minta sajátosságaihoz igazított magyar fordítás szövegének a szerkezetét egyértelművé kellett tenni a hallgatóság (olvasók?) számára, így miután összefoglalta és újra felidézte az exegézis tanulságát, szükségessé vált annak is a reflektálása, hogy a *Tudomány* mint új szerkezeti egység miként kapcsolódik a két előbbi részhez. Értelmezésem szerint ezt a francia szövegben nem létező kiegészítést nem a fordítás folyamata igényelte, hanem egy *utólagos átdolgozás*, talán egy terjedelmesebb magyar *ősvérzió*⁴² kivonatolása, egyszerűsítése, amelynek a struktúrája módosult, és ezt a módosítást kellett értelmessé és koherenssé tenni. Akárhogy is történt, ezt az utólagosan beékelte szöveget elsősorban Hermányi Dienes József beavatkozása-ként valószínűsítem.

A magyar szöveg hasonlóképpen látványosan és a francia szövegtől eltérő módon jelöli a *hasznok* (*usus*) szerkezeti egységét. A magyar és francia szövegek különbsége itt már homiletikailag is szembeötlő, ugyanis a francia szöveg sem a technikai terminust (*usus*) nem jelöli, sem más nyomdatechnikai beavatkozással nem utal ennek meglétére a prédikációban. Ugyanis a francia szöveg megőrzi és hagyatkozik arra az applikációs és akkomodációs funkcióra, amit az *usus* lehetővé tesz, azáltal, hogy a tudományban (*doctrina*) kifejtett igazságokat alkalmazza változó modalitásokban a hallgatóságra, ám – ellentétben a magyar változattal – nem érzi igényét ezt különálló szerkezeti egység-

39 Uo., 122–126.

40 Uo., 126–134.

41 Uo., 134–135. Kiemelések az eredetiben.

42 Amint korábban is jeleztem, mindvégig szem előtt kell tartanunk azt a lehetőséget is, hogy a Hermányi Dienes „másolata” egy terjedelmesebb, Dési Lázár által végzett első magyar verzió utólagos kivonatolása. Sőt, még arról az opcióról sem mondhatunk le, hogy még ez a kivonatolás is, Dési Lázár munkája lenne, aminek Hermányi Dienes csupán szöveghű reprodukcióját végezte el.

be szervezni és ily módon jelölni a szövegben. Magyarán, Du Bosc exegézise nyilván megfogalmazza azokat a téziseket (a kegyelem Isten ajándéka, az üdvösség ingyen kegyelemből adatik), amelyek a textus értelmezéséből eredeztethetők, ezeket alkalmazni is igyekszik hallgatóságára, de nem azonos homiletikai struktúrát és érvelési modalitást, tehát diskurzust követ. A doktrinális szempontból azonos üzenet homiletikai kifejtése és közlésként való megjelenítése eltérő nyelvi szónoklattani eszköztárra és iskolázottságra hagyatkozik. Ezzel magyarázható, hogy a magyar fordítás által megjelölt *usus monitorius* vagyis *intő haszon* csupán egy újabb beékelte „vendégszöveg” segítségével kerül be a prédikációba: „USUS MON. Lássuk hát már mire int és serkent minket ez az Isten kegyelméről való Szent Tudomány.”⁴³ A magyar szöveg hagyatkozik egy további haszonra is, az ún. *usus consolatorius*ra, tehát a *vigasztaló haszon*ra, amelynek úgyszintén nincs francia megfelelője szerkezeti egységként. A magyar verzióban ez így olvasható: „USUS CONS. Ha vigasztalást keressz a’ te lelkednek, oh! miben találhatsz nagyobbát, mint az Istennek drága kegyelmében?”⁴⁴

Ami a *conclusió*t illeti, itt mindkét szöveg szinte azonos módon jár el, egyik változatban sem kap ez a szerkezeti egység kiemelt jelentőséget, mintegy belesimul abba a vigasztalásba, amit viszont a magyar verzió külön szerkezeti egységként (*usus consolatorius*) jelenített meg.⁴⁵ A francia változat ezt nem teszi meg; a prédikációt lezáró AMEN-t egy utolsó, a magyar szövegből hiányzó Szent Ágoston-idézet követi, amelyet a „FIN”, tehát a végső befejezést egyértelműsítő szó kísér.⁴⁶ A magyar szövegben viszont a befejezést egyértelművé tevő Ament a másoló színrelépése zárja, aki még egy utolsó ironikus és polemizáló, tehát konfesszionális hangvételű megjegyzést iktat be: „Fordította T. Dési György Kollégám ö Kegyelme; ’s méltónak tartottam le-írni 1754-ben. N. Enyeden. d[ie] 18 Januarij, midőn hírét halljuk s olvassuk vala, h[ogy] a Pápa, hét szentek innepét hagyta’s a többit cassalta volna.”⁴⁷

43 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatio*..., 137.

44 Uo., 140.

45 A konklúzió funkcióját véleményem szerint az utolsó paragrafus összegző vigasztalása látja el: „Bizony, ha bé-akarsz menni ama’ Ditsőségbe, melyet az Atya Isten készített, a’ Fiu meg-nyert, a’ Sz. Lélek meg-ád szükséges, hogy járj a’ Szentségnek útján; mert az idvezítő Jesus-is így emeltetett-fel a’ Ditsőségbe. Midőn az Apostol azt mondja, hogy *kegyelemből tartattunk-meg*; azt veti utána: Ő alkotmányi vagyunk, kik teremtetünk a’ Jesus Krisztusban a’ jó-tselekedetekre, melyeket készített I[ste]n, hogy azokban járjunk. Világosan azt tanítja az Apostol, hogy kegyelemből ’s nem tselekedetektől vagyunk a’ meg-tartás; de azt mondja utána, hogy a jó-tselekedeteknek útján kell járnunk. Járjunk hát ezen a királyi uton, a’melly viszen minket a’ mennyei hazába. Ne mondjuk ama’ gonosz szót. *Vétkezzünk, hogy a’ kegyelem bővölködjék*. Mondjuk inkább: Hagyjuk-el a bűnt, mivel az Isten kegyelmesen reánk tekintett: ha meg-vigasztalt egyszer bűn-botsátó kegyelmével, ne bosszonsuk újabb vétkeinkkel: ha meg-szabadított az átok alól, éljünk úgy, mint Istennek áldottai, áldván és dicsőítvén őt lelkünkben minden tehetségünkben: Ő meg-váltott minket magának; szolgáljunk hát neki lélekben és igasságban; hogy az ő kegyelme által el-végezvéen futásunkat, meg-győzvéen ellenséginket, mehessünk-be amaz örök nyugalomba, az holott az ő ditséreteit, a Kegyelemért, mellyel minket meg-tartott, szüntelenül énekeljük. Amen.” Uo., 144. Kiemelések az eredetiben.

46 DU BOSCH, *La doctrine*..., 64.

47 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatio*..., 144.

Ellentétben a francia forrással a magyar változatban egy olyan makroszerkezet alapján szervezték a szöveget, amelyben a szerkezeti egységeket egy bizonyos, a francia verzió által nem feltétlenül követett homiletikai hagyomány értelmében utólag alakították ki. A ma kézbe vehető és tanulmányozható magyar változat mint egyházi beszéd tehát a *textus, exordium, partitio, exegesis* [*exegesis partis prioris, exegesis partis secundae*], *doctrina, usus doctrinae* [*usus monitorius, usus consolatoris*], (*conclusio*) szerkezeti egységekből épül fel, s félreérthetetlenül utal arra a magyar homiletikai hagyományra, amelyet református prédikátoraink a késő 17., de még a 18. század első felében is az ún. „angliai methodus” követésével hoztak összefüggésbe. Már ez önmagában indokoltá teszi annak a feltételezését, hogy a francia szöveg magyar fordításának ez egy utólagosan kialakított, nemcsak lerövidített, hanem sajátos kulturális-kommunikációs lehetőségekhez és történeti kontextusokhoz akkomodált verziója. A másoló Hermányi Dienes József pedig azért az első számú jelölt erre a feladatra, mert kéziratban maradt prédikációi erőteljes hasonlóságot, néhol azonosságot mutatnak ezzel a *methodus concionandival*.⁴⁸ Dési Györgynek az 1761-ben megjelent Ostervald-fordításon kívül sajnálatos módon csak halotti prédikációi maradtak fenn,⁴⁹ ám ezek egy olyan homiletikai iskolázottságot és szónoki profilt rajzolnak meg, amelyek messze nem mutatnak olyan mértékű kötődést, mint Hermányi Dienes Józsefé. Különösen szembeötlő, hogy egyrészt Hermányi Dienes, talán egykori tanára, Szigeti Gyula György professzor lemásolt prédikációjából is inspirálódva, több alkalommal hagyatkozott arra a speciális *usus*-használatra (*usus monitorius, usus consolatorius*), amelyet a Du Boscfordítás magyar másolati példányában is viszontláthattunk. Másrészt a korszak írás-használata megengedte, különösen a prédikáció esetében, egymás szövegeinek a használatát; Hermányi Dienes ifjúként maga is néha mások beszédét mondta el,⁵⁰ később

48 Hermányi Dienes József saját kezű tisztázatában maradt fenn két kötetnyi korpusz a prédikációiból. A Nagyenyeden 1754–1755 között elmondott beszédek Kolozsváron, a Torockószentgyörgyön 1729–1734 között elhangzott prédikációkat pedig Nagyenyeden őrzik: HERMÁNYI DIENES József *Prédikációi (1754–1755)*, KvPTIK Kt, jelzete: Mss. 37; HERMÁNYI DIENES József, *Concio Passionalis ex Matth. XXVI–XVIII. (1729–1734)*, NeDK Kt, jelzete: ms. 32.

49 Már történt utalás rá, hogy Hermányi Dienes Józsefet is Dési György parentálta, ezen kívül fennmaradt a Ketzeli Borbála fölött tartott halotti prédikációja: DÉSI LÁZÁR György, *Halotti prédikátzio, melyet [...] méltóságos Ketzeli Borbára aszszony felett mondott-el Dési Lázár György, a' Nagy Enyedi Reformáta Ekklesiának második papja* (Torotzkó-SzentGyörgy, 1757). Dési Lázár csupán tanulságokat fogalmaz meg, nem hagyatkozik ezen *ususok* által történő applikációjának arra az eljárására, amit a Du Boscfordításban is láthatunk. Ehhez képest Hermányi Dienes számos halotti prédikációjában alkalmazza ezt az eljárást.

50 Hermányi Dienes életrajzában említi, hogy enyedi tanára, Szigeti György, a nagy egyházi ünnepekre mindig írt egy-egy prédikációt, amit a diákjai, többek közt Hermányi Dienes maga, többször is elmondtak: „Minden Innepekre ád vala ki [Szigeti György] egy-egy fényes Predikátziót, melyeket jó kedvel hallgatnak vala az Udvarokban, és a' Kollegyiombeli Deákok is. Ezek között leg-hiresebb volt a' Szent Lélek ellen való Bűnről el-mondott Predikátzio, melylyet en mondek-el elsőben Vajda-Szent-Iványon a Betlen György Udvarában, s ott az Aszszony Kollatovith Kata is le-iratá magának; ezt a' Predikátziót négyszer mondták-el az Enyedi Templomban egy esztendőnek el-forgása alatt.” S. SÁRDI, *Hermányi Dienes József...*, 161.

pedig sajátját jó szívvel engedte át másoknak.⁵¹ Mivel a prédikáció műfajából adódóan a szóbeliséget továbbra is szervesen bevonta a szöveghasználatba, hiszen olvasható, de hangzó szöveggként is funkcionált, nem meglepő, hogy egy, a copyright előtti korszak íráshasználatában a szerzői és használói szerepek gyakran váltak átjárhatóvá. Hermányi Dienes József, diákkori jegyzeteinek tanúsága szerint, számos tanára prédikációját vagy (ha utólag megszerezte), a teljes beszédet, esetleg annak szorgalmasan lejegyzett vázlatát valamilyen módon biztosan használta. Ha nem is mondta el őket változtatlan formában, de saját homiletikai repertoárját, előadásmódját és stílusát bizonyára ezek segítségével is bővítette és fejlesztette. Az a fajta munkaköri és íráshasználói bizalmaság és egymásrautaltság, amelyről már volt szó Hermányi Dienes József és Dési Lázár György viszonyának ürügyén, további érv, amely amellet szól, hogy a *másoló* Hermányi Dienes a *fordító* Dési György munkáját saját használata érdekében utólagosan átdolgozta. Ez nem lenne szokatlan a kor íráshasználatában, hiszen mind a református, mind a katolikus hagyományban látunk arra példát, hogy adott szerző prédikációi egy másik szerző, valójában másoló-szerkesztő gondozásában látnak napvilágot.⁵²

II. 2. A magyar szövegváltozat teológiai sajátosságai

Az előbbi alfejezetben amellet érveltem, hogy Hermányi Dienes József saját kezű másolata Dési Lázár György kéziratáról nem egyszerű *reduplikáció*, hanem *redakció*,

51 Hermányi Dienes e szavakkal biztatta Gidófalvi Jánost, mikor saját a Máté 27, 52–53 locus alapján megírt prédikációjának (*De Sanctis redivivis*) másolatát küldte el neki: „el-mondhatja Kegyelmed akár hól Erdélyben; mert ez igasságokkal gazdagon rakva van, 's nem is nehéz”. HERMÁNYI DIENES, *Concio Passionalis...*, 360.

52 A katolikus Csete István magyar és latin nyelvű prédikációit a hasonló érdeklődést és elkötelezettséget mutató Gyalogi János adta ki. Stephanus CSETE, *Per Hungariam et Transylvaniam habiti ad populum sacri sermones [...] Quod ex posthumis authoris ejusdem lucubrationibus excussit [...]*, edid. Joannes GYALOGI (Claudiopoli: Typis Academicis, 1750–1751); CSETE István, *Panegyrici sanctorum patronorum regni Hungariae, tudni-illik Nagy Asszonyról, magyar szentekről, és az országhoz tartozandó kivált-képpen-való innepekre jeles prédikáziók*; ki-botsátotta [...] GYALOGI János (Kassa: Akadémiai Nyomda, 1754). A kérdéskör érdemi tárgyaláshoz lásd: GÁBOR Csilla, „Változatok a sorsértelmezésre: Csete István prédikációi Mária országáról és annak történetéről”, *Studia Litteraria* 45 (*Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás), (2007): 227–241; KNAPP Éva, „Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből”, in KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Csokonai könyvtár 44, 121–173 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009); BALLA Lóránt, *Csete István kéziratoss predikációi és Gyalogi János-féle kiadásai* (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2017). A kálvinista Czeglédi István prédikációit Köleséri Sámuel, illetve Nádudvari Péter gyűjteményét, „néhol egész predikáziókkal-is, ki-toldozván” Szathmári Pap Zsigmond rendezte sajtó alá: CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres házaival edgyütt, el-készült, Sion vara, mellyet, [...] idvezült Czeglédi Istvan, [...] eltében fel-rakott és el-vegezett volt; [...] Mostan penig, hólta után, a méltóságos erdélyi fejedelem parancsolattýából és a meg-hóltnak utolsó kötelező akarattýából, ki-bocsáttatott, Köleseri Samuel a debreczeni k. g. edgyik alázatos tanítójának forgolodása által* (Sárospatak–Kolozsvár: Rosnyai Janos, 1675); NÁDUDVARI Péter *Nyoltzvan-négy predikáziói, mellyekben az igaz keresztyén vallásnak Szent Íráson épült fundamentomos ágazati [...] ki-beszélltetnek, és amellyeket [...] kitoldozván, világ eleibe botsátott Szathmári Pap Sigmond* (Kolozsvár: Szatmári Pap Sándor, 1741).

amelynek során a másoló a szöveget a sajátos magyar befogadási viszonyokhoz igyekezett akkomodálni. Következésképp a most tárgyalandó, a francia minta és a magyar verzió tartalmi különbségeit vizsgáló érvelés is ebből a feltevésből indul ki. Kitartok a feltételezésem mellett, miszerint Hermányi Dienes József nemcsak lemásolta, hanem bizonyos mértékben átalakította, könnyen lehet, hogy le is rövidítette a magyar szöveget. Nem volt tőle idegen az ilyen jellegű beavatkozás a mások műveibe, ráadásul ezt a kor íráshasználata, illetve a 18. századi kéziratos irodalmi nyilvánosság is megengedte. Hermányi Dienes Zágoni Aranka György francia fordítását (*A jó keresztyén...*) nemcsak lemásolta, hanem előszót is illesztett hozzá, tehát tovább írta a szöveget, s ezt a beavatkozást a „magamévá tétel” kifejezéssel illette.⁵³ Azt feltételezem, hogy ez a „hasznos” és „szükséges” „magamévá tétel”, azaz a szöveg kisajátítása a Dési Lázár által fordított szöveg esetében is megnyilvánult. Ennek a teológiai és homiletikai sajátosságait vizsgálom meg a továbbiakban.

Pierre Du Bosc, noha prédikációja textusaként csupán az Efezusiakhoz írt levél 2. fejezetének 8. versét adja meg, a prédikáció során az exegézist kiterjeszti a 9. versre is.⁵⁴ Ez teljességgel érthető és indokolt is, hiszen ezek együttesen teszik lehetővé azt az írásértelmezést, amely a hit által, ingyen kegyelemből történő üdvözülés dogmáját hivatott bizonyítani a közös protestáns hagyományban. A jó cselekedeteknek, tehát az emberi érdem(ek)nek a tagadása az üdvözülés folyamatában a reformáció teológusai számára a katolikus hagyománnyal való szembefordulást tette lehetővé, noha a kegyelem (*gratia*) és érdem (*meritum*) ilyenfajta ellentétbe állítása jelentős patrisztikai és skolasztikus előzményekre tekintett vissza.⁵⁵ Az ágostoni előzmények és az azt tovább örökítő középkori iskola e vonatkozásban, miként Du Bosc eruditus érvelése is bizonyítja, megkerülhetetlen volt még a reformáció, különösen a Kálvin Jánostól François Turretiniig terjedő (ortodox) református hagyomány teológusai számára is.⁵⁶ Így nem meglepő,

53 Érdemes újra felidézni Hermányi Dienes szavait, amelyeket az „Olvasó atyámfiahoz” intézett a másolati példányhoz illesztett, saját kezű előszavában: „Én azért el-kérvén [a kéziratot] az említett T. Atyafitól [...] nem tsak hasznosnak tartám magamévá tenni, hanem igen szükségesnek is”. ZÁGONI ARANKA György, *Jó keresztyén Az Az: A keresztyén embernek minden tisztit XVII. szakaszokba foglaló idvességes trakta* [...] mostan magyar nyelven meg-magyarázott Zágoni Aranka György a M. Vásárhelyi Reformata Eklésiának Lelki Pásztorá által, A1r–A1v, a kéziratot a NeDK Kt-ban őrzik, jelzete: ms. 29.

54 A magyar szöveg felismerhetően a Károli-fordítás újszövetség verziója alapján idézi az Efezusiakhoz írt levél vonatkozó részeit, vélhetően valamelyik 18. századi kiadásra hagyatkozva. A Szenci Molnár Albert által revideált Károli-kiadás 1704-es edícióját használtam, ebben így hangzik a szóban forgó szöveghely: „8. Mert kegyelemből tartattatok-meg hitnek általa. (és nem titöletek vagyon; Isten ajándéka ez.) 9. Nem a' tselekedetekből, hogy senki ne kérkedjék. 10. Mert az ő alkotványi vagyunk, kik teremtetünk Krisztus Jézusban a' jó tselekedetekre, mellyeket készített az Isten hogy azokban járnánk.” Vö. *Szent Biblia Szent Dávid Kiralynak és Profétanak száz-ötven Soltari*, ford. KÁROLI Gáspár (Cassel: Ingébránd János, 1704), 219.

55 Alister McGRATH, *Bevezetés a keresztyén teológiába*, ford. ZSENGELLÉR József (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 334, 339–350.

56 Francis Turretin, vagy François Turretini ortodox kálvinista teológus sajátos jelentőségét itt az a tény adja, hogy az által készített teológiai compendium, amely Leonard van Rijnssen/Ryssen vagy Rissenius gondozásában jelent meg Hermányi Dienes József egyik tankönyve volt. Leonhard RYSSSEN, *Francisci Turretini ss. theologiae doctoris et professoris Compendium theologiae didactico-elenticae...* (Amstelodami:

hogy Du Bosc prédikációjában a kegyelem dogmájának konfesszionális indíttatású körvonalazása kizárólag Szent Ágoston és a középkori szótérológia hagyományára épül, ennek auktoritásait hivatkozva, miközben egyetlen protestáns teológust sem említ vagy idéz. Ezt Du Bosc a prédikációhoz illesztett előszavában röviden reflektálja is, mondván, hogy idézte a [katolikusok] némely szerzőjét, hogy ezek tanítását is a kegyelem érdembeli tárgyalására használja.⁵⁷

Mindazáltal Du Bosc textusválasztása (Efez. 2. 8.) egyértelművé teszi, hogy prédikációja a kegyelem dogmájának azt a fajta protestáns megközelítést adja, amely már számos 16–17. századi, a reformáció közös teológiai hagyományát meghatározó szövegben, például hitvallásban, kátében és bibliakommentárban is visszakereshető. Ezeket ugyan nem hivatkozva expliciten Du Bosc, de implicit jelenlétük nagyon is odaértendő. Hiszen az Efez. 2. 8. a II. Helvét hitvallás XV. részében (*De Vera Fidelium Justificatione / Az híveknek valóságos meghigazulásokról*)⁵⁸ is megjelenik, továbbá a Heidelbergi Kátének az Isten előtti és hit által történő meghigazulást tárgyaló 60. és 61. kérdéseinek megválaszolásakor is a hivatkozott szentírásbeli bizonyságok (*testimonia scripturae*) egyike.⁵⁹

Hasonlóképpen a hugenotta Charles Drelincourt⁶⁰ (1595–1669) által kompilált, legelőször 1642-ben megjelent francia nyelvű katekizmus, amelyet Du Bosc bizonyára ismert és használt is, a jó cselekedetekről (*De bonnes oeuvres*) szóló fejezetében hagyatkozik az Efez. 2. 8.-ra. A kérdés–felelet formájában megírt mű, bár megengedi, hogy Isten előtt kedvesek a jócselekedetek (*sont agréables à Dieu*), ezek üdvérdemét teljességgel tagadja.⁶¹ Kálvin latin és francia nyelvű kommentárjában ezt a szöveghelyet úgy értelmezte, mint amely a kizárólagos hit által (*sola fide*) történő üdvözülést tanítja, hangsúlyozva, hogy az üdvözülés nem zsold (*merces*) vagy emberi érdemekért járó fizetség (*retributio*), hanem kizárólag kegyelem (*gratia*), mint ilyen, Isten ajándéka (*Dei donum*

Georgium Gallet, 1695). Tanára, Szigeti Gyula György is használta a Hermányi Dienesnek és társainak tartott teológiai előadásaihoz. Hermányi élettörténetében említi: „Tanít vala pedig Logikát; a’ Theologiában Rissenius.” Illetve: „Rissenius szerint is dictál vala holmi ideákat”. S. SÁRDI, *Hermányi Dienes József...*, 161.

57 „J’ai bien cité quelques-vns de leurs Autheurs [...] me servant de leur témoignage pour faire honneur à la grace.” Du Bosc, *La doctrine...*, A2v–A3r.

58 Szenci Csene Péter kétnyelvű edícióját használom. Az említett locusra történő hivatkozás után kerül kimondásra, hogy: „Azért holot az Hit megh kapcsolja az’ Christust, mi igassagunkat, es tulaydonit mindeneket az Istennek, Christusban valo kegyelemnek, azért tulaydonitatik az meg igazulas az hitnek, főképpen az Christusért, es nem azért hogy mi cselekedetünk; mert Istennek ajándéka.” SZENCI CSENE Péter, *Confessio Helvetica az az, keresztyeni igaz hitről valo vallás-tétel* (Oppenheim: Galler Hieronymus, 1616), 84r.

59 „Quaestio LX. Quomodo justus es coram DEO?” illetve „Quaestio LXI. Cur sola fide te justum esse affirmas?”

V6. Zacharias URSINUS, *Catechesis Religionis Christianae...* (Neustadt, 1585), 104–109. Továbbá az 1652-es edícióban: *Catechesis Religionis Christianae* (Amstelodamus: Joannem Janssonium, 1652), 80–83.

60 Zágonyi Aranka György fordította le a *Consolations de l’âme fidèle contre les frayeurs de la mort* (1651) című munkáját.

61 E szöveg népszerűségét az is bizonyítja, hogy különféle kiegészített edíciói még a 18. század folyamán is megjelentek. Az általam használt kiadás: Charles DRELINCOURT, *Catéchisme, ou instruction familière sur les principaux points de la religion chrétienne* (Geneve: Francois Jaquier, 1731), 43.

est). Nyilván Kálvin sem mulasztotta el cáfolni a katolikusok által vallott nézeteket a jó cselekedetek üdvözítő voltáról.⁶²

Az ortodox kálvinista hagyomány, különösen a dordrechti zsinat tanulságai alapján, érthető módon továbbviszi ezt az exegézist. Az Efez. 2. 8. locus a predestináció tárgyalásakor kerül hivatkozásra annak bizonyítására, hogy az üdvözülés (*salus*) Jézus Krisztus által Istentől kapott ingyen ajándék (*est gratuitum Dei donum*).⁶³ Leonhard Ryssen (1636–1700) a François Turretini alapján készült kompendiumában a kegyelem (*gratia*) meghatározásában, illetve jellemzőinek elősorolásában hagyatkozik az Efez. 2. 8.-ra.⁶⁴ Ez az implicit kontextus, amely erőteljesen meghatározta az Efezusbéliekhez írt levél 2. részének 8. és 9. versét, természetesen érthető és hozzáférhető volt a magyar fordító (Dézsi Lázár) és a másoló (Hermányi Dienes) számára is. Így a magyar verzió a francia fordítás exegézisének sajátosságait hűen tudta követni és visszaadni.⁶⁵

A különbségek a teológiai fogalmak használatból és az ezeket működtető fogalmi apparátus megjelenítéséből vagy éppenséggel mellőzéséből erednek. A pelagiánus vita kontextusában fogant és ez által meghatározott ágostoni hagyomány a kegyelem dogmájának számos alapvető tézisért kidolgozta, ám a középkori szótériológia auktoritásai további fogalmi pontosításokkal egészítették ki és fejlesztették tovább ezt a teológiát. A reformáció nemcsak visszatért a kegyelem (*gratia*) tárgyalásának ágostoni előzményeihez, hanem, különösen a predestináció és üdvözülés kontextusában, újabb kérdéshorizontokat nyitott fel.⁶⁶ A kegyelem dogmájának teológiatörténeti alakulá-

62 Jean CALVIN, *Joannis Calvini commentarii, in quatuor Pauli Epistolas: ad Galatas, ad Ephesios, ad Philippenses, ad Colossenses* (Genève: Ioannem Girardum, 1548), 127–128. Kálvin exegézise azért is releváns a hugenotta kontextusban, mert a kegyelem dogmájának értelmezéséből adódó további tézisek, mint például a kettős predestináció kérdése, kálvini alapokon került be a hugenotta diskurzusba. Jean de Labrunne, aki hugenotta száműzötként osztozott Du Bosc sorsában, hiszen előbb Bázélbe, majd a hollandiai Schoonovenbe menekült, francia nyelven állított össze Kálvin *Institutiójának* latin nyelvű edíciójából egy traktátust, amely a megigazulást tárgyalta. A mű több kiadást is megért, a 18. században is kiadták: Jean de LABRUNE, *Traité de la justification par Jean Calvin; traduit du latin de son Institution de la religion chrétienne, par Jean de Labrunne* (Amsterdam: Jean Garrel, 1693).

63 *Iudicium synodi nationalis reformatarum ecclesiarum belgicarum habitae Dordrecht anno 1618 et 1619 de quinque doctrinae capitibus in ecclesiis belgicis controversis* (Dordrecht: Iohannem Berewout, 1619), 5. A kegyelem dogmájának a dordrechti zsinat és a kálvinizmus öt pontjának kontextusában történő érdembeli tárgyalásához lásd: Daniel R. HYDE, *Grace Worth Fighting For: Recapturing the Vision of God's Grace in the Canons of Dort* (Lincoln: Davenant Press, 2019).

64 A kegyelem meghatározása: „*Gratia Dei est, per quam Deus concipitur ut volens se communicare Creaturae ex amore gratuito, citra ullum meritum.*” A kegyelemnek két jellemzőjét különíti el, az affektív és effektív funkciót, ez utóbbi definiálásában hivatkozik az Efez. 2, 7–8-ra: „*Spiritus S. gratis nobis à Deo data, sive ordinaria, fidei, spei & charitatis, 1. Cor. 15. 10, Eph. 2. 7. 8.*” RYSSSEN, *Francisci Turretini...*, 34.

65 A magyar szöveg így összegzi az Efez. 2, 8 exegézisét: „Kegyelemből tartattok meg, nem tselekedetekből. E' hát az Apostolnak értelme ez igékben: Hogy a' mi meg-tartatásunk vagy idvességünk nem fundáltatott a mi érdemünkön, hanem egyedül az Isten kegyelmének megmondhatatlan irgalmának a munkája.” DÉZSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 126.

66 McGRATH, *Bevezetés...*, 79. Kálvinnak a kegyelemre és érdemre vonatkozó nézeteihez lásd: Charles RAITH, *After Merit: John Calvin's Theology of Works and Reward* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2017). A kegyelem és érdem dogmájának a predestináció kontextusában történő tárgyalásához lásd:

sában, bár mindvégig viszonyítási pont és kiindulási referencia marad Szent Ágoston tanítása, a kora újkori protestáns (például kálvinista)⁶⁷ hozzájárulás, még ha az ágostoni előzmény újraértékelését végzi is el, érdemi hozzájárulás a kegyelemről való teológiai vitához és az ezt kísérő gondolkodáshoz. Pierre Du Bosc prédikációjában ily módon válik lehetővé, hogy miközben egy markáns kálvinista álláspontot exponál, hivatkozásai kizárólag katolikus auktoritásokra korlátozódnak. A lapszálon futó hivatkozások jelzik, hogy nemcsak Szent Ágoston vonatkozó munkáit idézi,⁶⁸ hanem olyan további auktorokat is, mint Aquitániai Szent Prosper,⁶⁹ Clairvaux-i Szent Bernát,⁷⁰ Nüsszai Szent Gergely,⁷¹ végül Bellarmin Szent Róbert.⁷² Ez utóbbit leszámítva, aki kora újkori szerző, Du Bosc a katolikus patrisztika és skolasztika válogatott kútfőit szólaltatta meg a kegyelemről folytatott érvelése során.

Ehhez képest a magyar fordítás a lapszéli hivatkozásokat teljeséggel elhagyja, lényegesen kevesebb szerzőt említ, illetve ezeket mindenféle visszakereshető hivatko-

Wilhelm H. NEUSER, „Predestination”, in *The Calvin Handbook*, ed. Herman SELDERHUIS, 312–322 (Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009).

67 Kálvin maga releváns példa e tekintetben. A kegyelemről és ennek kontextusában a predestinációról, az üdvözülésről való reflexiói kivétel nélkül visszavezethetők Szent Ágostonra és az őt követő, illetve reflektáló középkori hagyományra. Kálvin teológiája a cselekedetek, érdemek és üdvözülés kérdéseinek tárgyalásában eklektikus, és legalább annyira az ágostoni és tomista előzmények félreértését mutatja, mint ezek érdembeli alkalmazását. Mindazonáltal, Kálvin sikeres volt néhány tézis erőteljes kanonizálásában, amelyek azt hirdetik, hogy noha mindenekelőtt bűnösök vagyunk, Isten gyermekeivé válhatunk, ami nem a cselekedeteinkért kapott érdem, hanem kizárólag Isten kiválasztó döntése. Ebbe a folyamatba sem beleszólásunk, sem érdemi befolyásunk nincs; és még csak a kegyes életvitelünk sem befolyásolja, mindez kizárólag Jézus Krisztus közbenjárásának köszönhető. RAITH, *After merit...*, 175–177.

68 A magyar fordításból elmaradnak az utalások, de az eredeti francia a következő Szent Ágoston-szövegekre hagyatkozik: *De Civitate Dei Contra Paganos Libri XXII*; *Enchiridion ad Laurentium Liber Unus*; *Epistolae, De Gratia et libero arbitrio liber unus*; *Enarrationes in Psalmos*; *De praedestinatione Sanctorum liber unus*; *De gratia Christi et de peccato originali libri duo*; *De natura et gratia liber unus*. A szövegek online elérhetők. Hozzáférés: 2021.05.20, <https://www.augustinus.it/latino/index.htm>.

69 Szent Prosper, akinek a neve elő sem fordul magyar fordításban, az ágostoni hagyományt védelmezte és örökölte tovább. Életútjának és írásainak értékeléséhez lásd: Alexander Y. HWANG, *Intrepid Lover of Perfect Grace: The Life and Thought of Prosper of Aquitaine* (Washington: The Catholic University of America Press, 2009); Thomas L. HUMPHRIES JR., „Prosper’s Pneumatology, The Development of an Augustinian”, in *Grace for Grace The Debates after Augustine and Pelagius*, ed. Alexander Y. HWANG, 97–113 (Washington: The Catholic University of America Press, 2014). A Du Bosc által hivatkozott szöveg: Prosperus AQUITANUS, *De Gratia Dei Et Libero Voluntatis Arbitrio*, hozzáférés: 2020.05.20, https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0390-0463__Prosperus_Aquitanus__De_Gratia_Dei_Et_Libero_Voluntatis_Arbitrio__MLT.pdf.html.

70 Bernardus Claraevallensis ABBAS, *De Gratia Et Libero Arbitrio Tractatus*, hozzáférés: 2020.05.20, https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1090-1153__Bernardus_Claraevallensis_Abbas__De_Gratia_Et_Libero_Arbitrio_Tractatus__MLT.pdf.html.

71 Gregorius NYSSENUS, *Expositio in septem psalmos poenitentiales*, hozzáférés: 2021.05.20, https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_03300395__Gregorius_Nyssenens__On_The_Sixth_Psalm__EN.doc.html.

72 Bellarminus ROBERTUS, *De Iustificacione impii libri quinque*, hozzáférés: 2021.05.21, [https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1542-1621__Bellarminus_Robertus__Opera_Omnia_\(Vol_04_1858\)__LT.pdf.html](https://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1542-1621__Bellarminus_Robertus__Opera_Omnia_(Vol_04_1858)__LT.pdf.html).

zás nélkül, egyszerűen Augustinusként, Bernárdként vagy Bernard Doctorként nevezi meg, s kijelentéseiket mindig parafrázeálja. Nyilván nem mulasztja el „Bellarmino nagy tudós kardinális”-t említeni, hiszen ez egy konfesszionális-polemikus célú szövegrész központi eleme, amelyet tökéletes hűséggel ad vissza.⁷³ A magyar verzió kialakításában – bár nem tudni (és egyelőre megválaszolhatatlan), hogy a franciából történt fordítás vagy a másolás eredménye-e – a szándékolt egyszerűsítés és rövidítés szándéka láthatólag erőteljesen érvényesült. Ez leginkább abban nyilvánul meg, ahogy a magyar változat néha elhagy olyan részeket a francia szövegből, amelyek a középkori szótériológia terminusait vagy esetleg auctorait bőven hivatkozta. Jól illusztrálja ezt az elhagyó-egyszerűsítő eljárást a *kegyelem/grâce* fogalmának tárgyalását tartalmazó francia és magyar szöveghelyek összehasonlítása.

Du Bosc érvelése a kegyelemről két érdemi részből áll. Az első a kegyelem fogalmát értelmezi, elkülönítve ennek különféle változatait, a második, Jákob létráját (*eschele de Jacob*) használva analógiának, az üdvösség (*salut*) négy fő grádicsát (*quatre degrez principaux*) mutatja be. Ez strukturálisan és tartalmilag is visszakereshető a magyar fordításban. A kegyelem fajtáinak áttekintésekor a magyar szöveg eleinte szorosan követi a franciát. Du Bosc kijelentését,⁷⁴ miszerint két fajtája van a kegyelemnek, a magyar változat hűen adja vissza; így a *grace gratuite*, illetve a *grace misericordieuse* sajátos magyar megfelelői a latin *gratia gratuita* és a *gratia miserens*. Nem lehet nem észrevenni, hogy 100 évvel Apáczai erőfeszítései után a vernakuláris tudományos, főként teológiai szaknyelv megteremtésére a magyar verzió részint körülírásra, részint pedig latin terminusokra hagyatkozik: „a’ kegyelem két féle. Vagyon olyan kegyelem, a’melly tsak tisztán jo-akarat (: Gratia gratuita) valakivel valo szabados jol-tétel. Vagyon olyan Kegyelem is (: Gratia miserens) a’ melly szánakozással, könyörületességgel van össze-kötve.”⁷⁵

A Du Bosc további rendszerezésében megjelenő, Szent Ágostontól átvett *grace creante* és *grace sauvente*⁷⁶ magyar megfelelői a *teremtő* és *idvezítő kegyelem*. Míg az első Istent az angyalokkal és emberekkel szemben alkalmazta, hogy tökéletessé tegye őket, az utóbbit, az *idvezítő kegyelmet*, a bűnösök megmentésére szánta: „Az Idvezítő Kegyelem az, mellyel a’ nyavalyás bűnös embereket esetünkből fel-emel, a’ maga szerelmes Fiát nékünk adja, Sz. Lelkével világosit és tanit, büneinket meg-bocsátja, és végre az örök ditsőségbe is fel-vészen.”⁷⁷ A fordítás és tárgyalásbeli apróbb eltérések akkor jelentkeznek, amikor Du Bosc bevezeti a *grace liberatrice* és *grace medecinale* fogalmát.

73 „Egy nagy Tudós Kárdinális régen (:Bellarmino:) a’kinek másként tudománya e’ vala, hogy az emberi tselekedeteknek sokat tulajdonitson, meg-győzöttetvén az igasságnak erejétől, végezetre ilyen vallást tett: Mivel az embernek maga igassága bizonytalan, és a haszontalan ditsekedés veszedelmes, bátor-ságosabb az embernek egyedül az Istennek irgalmasságában bizni, ’s nyugodalmát az ő kegyelmében keresni.” DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 141–142.

74 „il y a deux sortes de Grace; L’une qui est simplement gratuite, l’autre quide plus est misericordieuse.” Du Bosc, *La doctrine...*, 14.

75 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 123

76 Du Bosc, *La doctrine...*, 16.

77 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja...*, 125.

Az előbbi megszabadít az ördög szolgálatától, a bűntől és a haláltól, míg ez utóbbi meggyógyítja a bennünk lévő romlottságot.⁷⁸ A magyar fordítás itt már nem követi szorosan a francia terminológiát, a *grace liberatrice*-t és *grace medecinale*-t, csupán egyfajta körülírással adja vissza. Visszautal a *gratia miserens*-re, majd hozzáfűzi: „Ez a’ Kegyelem a’ bűnösnek menedék helye, a’ nyavalyásnak orvossága, az Isten engedelmeskedésének, indulgentiájának tár-háza”.⁷⁹ Mindebből az rajzolódik ki, hogy a magyar fordítás fogalomhasználata addig a pontig következetes, ameddig az érvelés megmarad az általánosan hirdetett kálvinista tanítás és a Biblia valamilyen szintű ismeretének kontextusában. A szofisztikált, különösen patrisztikai és középkori terminológiát implikáló, árnyalt fogalmi különbségeket visszaadó nyelvvel látszólag nem kívánt megbirkózni. Ezt látszik igazolni az is, hogy a magyar verzió teljesen elhagy egy olyan francia szövegrészt, amely továbbfejleszti az amúgy is választékos francia kegyelem-szótárt, s ismét Szent Ágostonra hagyatkozva olyan újabb különleges distinkciókat tesz meg,⁸⁰ mint a megelőző kegyelem (*gratia preveniens*), a cselekvő kegyelem (*gratia operans*), az együttműködő kegyelem (*gratia cooperans*), illetve a kísérő, segítő kegyelem (*gratia subsequens*).

Mindez elmarad a magyar verzióból, amelynek a terminológiai szótára lényegesen szerényebb magyar–latin szókincsből áll: *gratia gratuita*, *gratia miserens* / *könyörülő kegyelem*, *teremtő kegyelem* és *üdvözítő kegyelem*. Ebből azonban nem feltétlenül arra lehet következtetni, hogy a magyar fordító (Dési Lázár) és a másoló (Hermányi Dienes) teológiai képzettsége nem volt elegendő ahhoz, hogy a francia verzió eruditus módon kompilált teológiai tartalmát maradéktalanul átültesse. Ennél valószínűbb, hogy az egyszerűsítés/rövidítés valójában akkomodációt fed, amit a fordító/másoló saját kegyelemfelfogásának eltérő volta indokol, illetve az az erőfeszítés, hogy a francia szöveg teológiai fejtegetéseit ehhez a felfogáshoz igazítsa. A másoló, Hermányi Dienes esetében érdemes felidézni, hogy alig egy évvel a másolat elkészítése után, 1755 januárjában,⁸¹ a Rom. 1. 7. alapján⁸² egy olyan prédikációt mondott, amely az apostoli köszöntésből a béke és kegyelem fogalmait magyarázta el a nagyenyedi református közösségnek. Hermányi Dienes világossá tette híveinek, hogy az ő felfogása a kegyelemről elsősorban az Új-

78 Uo., 125. A kegyelem, amely a romlott emberi természetet képes meggyógyítani, Szent Ágostontól származik: „*Gratia ergo Dei, non qua instituitur, sed qua restituitur*”. AUGUSTINUS, *De natura et gratia*..., LIII, 62. További tárgyalásához lásd: McGRATH, *Bevezetés*..., 332; Baird THOMPSON, *Hartford Puritanism: Thomas Hooker, Samuel Stone, and Their Terrifying God* (Oxford: University Press, 2015), 102.

79 DÉSI LÁZÁR, *Du Bosc predicatioja*..., 125.

80 „C’est pourquoi Saint Augustin, qu’on peut bien appeler le second Ange de la Grace, par ce qu’après S. Paul personne ne l’a jamais mieux annoncée que lui, enseigne constamment dans sès Escrits: que la Grace est également & preuenante, qui precede les bonnes oeuvres, & preparante, qui nous y dispose, & operante qui les fait, & cooperante, qui en produit les actes dans le temps même que nostre volonté les conçoit, & les execute, & subsequenté qui nous y confirme & nous y fait perseuerer, afin que nous reconnaissons que toute la merueille de nostre salut & toute la conduite de nostre sanctification vient de Dieu, & que nous en sommes de tout point redeuables à la Grace.” DU BOSCH, *La doctrine*..., 35–36.

81 HERMÁNYI DIENES, *Prédikációi*..., 169–175.

82 „Mindeneknek kik Rómában vagytok, Isten szerelmesinek hivatalos szenteknek; kegyelem néktek és békesség, Istentől a’ mi Atyánktól, és az Úr Jézus krisztustól.” KÁROLI, *Szent Biblia*..., 26.

szövetségen nyugszik, s ennek vonatkozó szöveghelyeiből, nem pedig a patrisztika vagy skolasztika vezető tekintélyeinek írásaiból alakította ki értelmezését:

Ez a *Kegyelem* tehát az az Isteni engedelmes, szelíd, bűnösökhöz hajlandó nagy Joság és szeretet, mellyel fel-indult, hogy a' Jesus Krisztus által, meg-külömböztetés nélkül minden emberek[ne]k idvességeket 's örök boldogságokat akarja, munkálkodja, tökéletességre vigye: ezen kegyes és hathatos akaratjával azoknak lelkekben munkálódván meg-térést 's lelki életet; 's adván nekik a' Krisztus által el-hozott örök igasságot, bűnbotsánatot, 's az Új Testamentomnak egyéb drága jóvát.⁸³

Az újtestamentumi hagyományra fókuszálás a patrisztika és a középkori paradigma bonyolult rendszere helyett, úgy vélem, tudatos döntés, ami sokkal inkább a kegyelem teológiájának alapos ismeretét sugallja, nem pedig annak hiányát.⁸⁴ Az idézett prédikáció Hermányi Dienes lelkipásztori és igehirdetői működésének „sajátos pedagógiájából” tár fel egy dimenziót. Az enyedi elsőpap és 1755-re már kora elismert egyházi szónoka a teológiai tanításban, melynek legfontosabb médiuma az igehirdetés volt, az egyszerű és világos, bibliai szöveghelyekkel megvilágított, az aktuális hallgatóság szellemi igényeihez és lehetőségeihez alkalmazott-akkomodált üzenet átadásának módszerét követte. A kegyelem dogmájáról szólva így, az elvont fogalmi nyelvet igénylő kategóriák helyett beérte egy olyan minimális,⁸⁵ de lényegre törő érveléssel, amely az

83 HERMÁNYI DIENES, *Prédikációi...*, 171.

84 Hermányi Dienes a Ryssen-féle kompendiumból is elsajátíthatta a Szent Ágoston alapján tárgyalt kegyelem-szótárat, hiszen egy alapvető distinkció után, amely megkülönbözteti az elégséges kegyelmet (*gratia sufficiens*) és a hatékony kegyelmet (*gratia efficax*), a francia szöveghez hasonlóan áttekinti a *gratia excitans, adjuvans, operans, cooperans, praeveniens* és *subsequens* változatait. RYSSSEN, *Francisci Turretini...*, 132–133, 135. A jelentős erdélyi recepciót magának tudó William Perkins is Szent Ágostont követte a kegyelem működésének és emberre gyakorolt hatásának megjelenítésében és teológiai tárgyalásában. Hermányi Dienes életének valamilyen pontján, bizonyára találkozott az angol puritánus szerző valamelyik szövegével, könnyen lehet, hogy akár ezzel a könyvvel is. Perkins érvelése során az ágostoni fogalmakat következetesen használja: „*Gratia praeveniens est, quā deus inspirat in animu convertendi peccatoris bonas cogitationes, bonum propositum, desiderium boni supernaturalis. [...] Gratia praeoperans est, quā datur consentire deo offerenti gratiam: siue, quā praeoperantur mens & voluntas, vt assentiantur & obsequantur spiritui sancto. [...] Gratia operans est, quā liberamur à regno peccati, & renouamur mente, voluntate, affectu: accepta facultate obediendi Deo. Gratia cooperans est, quā Deus acceptam renouationis gratiam conseruat & perficit. [...] Donum perseuerandi est, quo post acceptam renouationis gratiam, accipimus etiam velle constanter perseuerare in bono, quod possumus [...]*”. Gvillhelmvs PERKINSIVS, *De praedestinationis Modo et Ordine* (Basilea: Typis Conradus Waldkirchius, 1599), 132–133.

85 Ezt a doktrinális minimumot jól illusztrálja az 1747-es eset is, melynek főhőse Cserei Mihály Mária nevű leánya, aki a kálvinista vallás otthagását fontolgatta, amiről, úgy tűnik, Hermányi Dienes József sikerrel beszélt le. Az 1747 áprilisában írott misszilis levél Hermányi Dienes másolatában maradt fenn; a kéziratról készült fotó az MTAK repozitóriumában elérhető és letölthető. A kutatás során erre hagytam magam is: HERMÁNYI DIENES JÓZSEF, *Hermányi Dienes József, Bod Péter, Kövesdi János és Huts Dániel levelei Cserei Mihályhoz (1726–1747)*, jelzete: A_640_XVIII, hozzáférés: 2021.05.20, http://realms.mtak.hu/22782/2/A_640_XVIII.pdf. A Csereihez intézett írott beszámolójában Hermányi Dienes az apát nyugtatta mondván, hogy az aposztázia szándékától elállt Mária hiszen „deklarálta [...] hogy a

érvényben lévő konfesszionális (kálvinista) álláspont lényegi összetevőit tartalmazta, skolasztikai és patrisztikai előzmények bemutatása vagy reflektálása nélkül.

A Hermányi Dienes által készített másolat esetében az ily módon megvalósuló tanítási szándékot igazolja az is, hogy a magyar szöveg egy olyan hallgatóság számára készült, amelynek ez az egyszerűsített változat befogadhatóbbnak tűnt. A másoló szövegalkotási eljárásai abból az előfeltevésből indultak ki, hogy a magyar ún. implicit olvasó (*implied readership*) befogadási lehetőségei egy, a franciától eltérő homiletikai szövegszervezést igényelnek. A másolás során született kiegészítések, különösen a francia verzióban nem szereplő *doctrina* és *usus*, azaz tudomány és hasznok hozzáadása, illetve használata valójában az akkomodációt szolgálják, vagyis azt a törekvést, hogy az eltérő nyelvi-kulturális és teológiai iskolázottsággal bíró magyar hallgatóság minél teljesebben megértse a prédikációban megjelenített tanítást. Ebből a megközelítésből válik beláthatóvá, hogy a másoló nem egyszerűen reduplikálta a fordítás magyar szövegét, hanem homiletikai eljárások igazolják, hogy az általa elképzelt, feltételezett implikált olvasókhöz igazította azt.

II. 3. A magyar változat homiletikai sajátosságai: az *usus*-használat

Mint láttuk, Du Bosc prédikációjának magyar változata a *textus*, *exordium*, *partitio*, *exegesis* [*exegesis partis prioris*, *exegesis partis secundae*], *doctrina*, *usus doctrinae* [*usus monitorius*, *usus consolatoris*], (*conclusio*) szerkezeti egységekből épült fel. Úgy vélem, nem a fordítás, hanem a másolás eredménye, tehát Hermányi Dienes József beavatkozásának tudható be, hiszen a szövegszervezés homiletikai sajátosságai az ő prédikátori habitusát és beszédstílusát idézik elsősorban. Ezt igazolja, amint erre már korábban is utaltam, a torockószentgyörgyi prédikátorsága alatt (1728–1735), illetve a nagyenyedi szolgálata (1735–1763) idején készült prédikációk fennmaradt kéziratos korpusza, amely azonos homiletikai sajátosságokat mutat. Nincs mód itt arra, hogy Hermányi Dienes teljes homiletikai profilját részleteiben rekonstruáljuk, ezért csak néhány releváns mozzanatot idézek a vonatkozó kontextusok megjelölésével.

Hermányi Dienes József életútja (1699–1763) és prédikátori tevékenysége azért is figyelemre méltó, mert egybeesik azzal a száz évvel, ami Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis*ának⁸⁶ megjelenése (1684) és Gombási István Ostervald-fordítása (1784)⁸⁷ kö-

Krisztus közsiklától soha el nem szakad; érdemének az idvességet nem tulajdonítja, hanem azt Isten irgalmasságának [...]”. HERMÁNYI DIENES, *Hermányi Dienes József levele...*, 1r.

86 MARTINI SZILÁGYI, *Biga pastoralis, seu, Ars orandi et concionandi* (Debrecen: Stephanum Töltesi, 1684).

87 GOMBÁSI István, *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlasarol valo Traktanak elso Darabja. Melly tanit a' Predikallasrol, es az Ifjak' tanitatasokrol* (Kolozsvár: Református Egyház, 1784). A fordítás alapját képező francia szöveg: JEAN-FRÉDÉRIC OSTERVALD, *De l'Exercice du ministere sacre par Monsieur Ostervald, pasteur de l'Eglise de Neuchatel. Premiere partie: Qui traite de la Predication, et de l'Instruction de la Jeunesse* (Amsterdam: J. F. Bernard, 1737). Bartók István már 1985-ben felhívta a figyelmet e fordítás jelentőségére: BARTÓK István, „Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága”, in *Prodromus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerk. Kovács Sándor Iván, Studium, 28–30 (Budapest: ELTE BTK, 1985). Legutóbb ugyancsak ő értékelte

zött eltelt. Szetey Szabolcs felvetése szerint ennek a száz esztendőnek a sajátos jelentőségét az adja⁸⁸ hogy e periódus alatt a református prédikációs gyakorlat nem hagyatkozhatott új (magyar nyelvű) *publikált* homiletikai kézikönyvekre a cenzúra miatt. Valóban, az oly ígéretes indulást és fejlődést mutató református homiletika, a William Perkins és William Ames neve által fémjelzett paradigmát követve Medgyesi Pál, Nőgrádi Mátyás és különösképpen Martonfalvi Tóth György, illetve tanítványa, Szilágyi Tönkő munkásságának köszönhetően egy jellegzetes magyar–latin nyelvű homiletikai gyakorlatot és szaknyelvet alapozott meg.⁸⁹ Ezt követően állt be a zavaróan hosszú, százéves szünet, ami egy paradigmaváltást is hozott, hiszen a döntően amesiánus befolyást mutató egyházi szónoklattant az Ostervald-féle, svájci–francia forrásból származó másikkal hagyomány váltotta fel. Noha adott kor homiletikai elmélete nem feltétlenül jut érvényre maradéktalanul a mindennapi gyakorlatban,⁹⁰ Hermányi Dienes szónoki karrierje mégis egy olyan korszakra esik, amikor az ún. angliai metódus mellett az ún. belgiomi metódus⁹¹ is érvényes opció az *ars concionandi*-ban.

a fordítást homiletika-történeti szempontból, azonos című tanulmányban: BARTÓK István, „Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7, 223–230 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

88 SZETEY Szabolcs, *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2016), 211. Szetey amúgy helytálló megállapítása annyiban árnyalásra szorul, hogy latin és magyar nyelvű homiletikai munkák kiadatlanul és kéziratos formában kétségtelenül közkezen forogtak az 1684 és 1784 közötti időszakban is. Nemcsak a diákok által lemásolt kézikönyvek, tankönyvek, esetleg tanáraik *oratoria* vagy *homiletika* jegyzetire utalok, hanem nyomtatásban meg nem jelent fordításokra is. Utaltam már rá, hogy Aranka György Richard Allestree angol művének (*The Whole Duty of Man*) francia fordítását ültette át magyar nyelvre; e fordítás ötödik szakasza *Az Istennek tartozó szolgálatról, vagy Imádrásról* címmel homiletikai jegyzetet tesz közzé. Hermányi Dienes másolata pedig azt igazolja, hogy ez az imádságelméleti munka a kéziratos nyilvánosságban terjedt és bizonyára használták is. Végül Bartók István arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1784-ben publikált Ostervald-fordítást megelőzte ennek egy kéziratban maradt latin (!) fordítása, amelyet Szilágyi Sámuel készített az 1747–1759 közötti években, és a másolati példányok tanúsága szerint az oktatásban bizonyára használták. BARTÓK, *Adalék...*, 228.

89 A 17. századi magyar homiletikai paradigma kialakulásának történetéhez, tekintettel arra az alapvető folyamatra, amelynek során a *genusok ususokká* alakulnak, és így lehetővé teszik azokat az applikációs eljárásokat, amelyeket Hermányi Dienes is követett lásd: KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2007), 326–338; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Könyvkiadó, 1998), 184–234. Az ún. „angliai metódus” és a késő-puritánus prédikáció összefüggéseire még lásd: CSORBA Dávid, „A' sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok, 1657–1711* (Debrecen: Hernád Kiadó, 2008), 113–118, 191–248.

90 Csorba Dávid sokrétű kriticismussal reflektál a prédikáció „műfajának” problémás vetületeire, többek közt az elmélet és a (bevett) gyakorlat közötti feszültségre. Vö. *uo.*, 126–138.

91 Györi János Nagyari József tábori prédikációinak homiletikai háttereként, már ezt a németalföldi eredetű, Franciscus Burmannhoz asszociált trendet jelöli meg: NAGYARI József, *Tábori prédikációi, 1681–1683*, kiad. GYÖRI L. János, Csokonai könyvtár: Források 9 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002), 34–35. Az ún. „belgiomi metódus” tárgyalásához lásd még: CSORBA, „A sovány lelket...”, 200.

Mindezekre a fiatal Hermányi Dienes is bizonyára fogékony volt. Apjára sok mindenben példaként tekintett, s élettörténetében fontosnak találta megemlíteni, hogy apja, Hermányi Dienes Péter, a megbecsült szónok, akinek prédikációit másolták és előadták pap kollégái, igencsak megkedvelte az *anglicana methodust*.⁹² Az ifjú Hermányi Dienes József kissé ellentmondásosan nyilatkozik az enyedi tanulmányai alatt (1719–1728) megszerzett homiletikai műveltségéről, illetve tanárai ez irányú befolyásáról,⁹³ az viszont tény, hogy David Knibbe szónoklattani munkáját (*Manuductio ad oratoriam sacra*)⁹⁴ tanulmányozta, amint ezt fennmaradt jegyzetei is igazolják.⁹⁵ A leydeni lelkipásztor, Knibbe sok kiadást megért népszerű munkája, ugyancsak Perkins és főként Ames alapján, az „angliai methodusként” definiált homiletikai hagyományt folytatta.⁹⁶ További tanulási és inspirációs forrást képeztek a fiatal Hermányi Dienes számára tanárai, illetve az enyedi vagy odalátogató lelkipásztorok prédikációi, amelyeket gyakran lejegyzett, akár vázlatosan, akár terjedelmesebb változatban is. Így aztán diákévei alatt számos Enyeden prédikáló pap, sőt püspök prédikációját őrizte meg az utókor számára kézirat formában. Mindezeket bizonyára használta valamilyen módon, így ezek fontos összetevői Hermányi Dienes József prédikátori iskolázottságának és egyéni homiletikai profiljának. Saját kezű prédikációinak korpusza is visszaigazolja predisponáltságát a világos, érthető tanulságokat érintő exegézisre, s rekonstruálható azon következetes törekvése is, hogy az írásmagyarázatból kifejtett tanulságokat hallgatósága elvárásaihoz igazítva, azokra alkalmazza. A kor prédikációs gyakorlatát követve ezt általában az egyházi beszéd két fő szerkezeti egységére, a tudományra (*doctrina*) és a tudomány hasznaira (*usus doctrinae*) hagyatkozva valósítja meg.

Ez az akkomodációt és applikációt megcélzó homiletika a kálvinista szónoklattanon belül elsősorban az amesiánus és rámistá alapokon szerveződő református hagyományt idézi.⁹⁷ Hermányi Dienes egyházi szónoki habitusát látszólag az ún. *declaratio*

92 S. SÁRDI, *Hermányi Dienes József...*, 127.

93 Hermányi Dienes elmarasztalja Szigeti Gyula Istvánt, hogy noha ő volt a teológiaprofesszor, de tőle „nem hallott methodus concionandit”; ugyanakkor azt már Szigeti György tanárával kapcsolatban állítja, hogy ez „diktált vala 100 paragraphusbol álló Methodus Concionandit”. Uo., 87, 161.

94 Lehetetlen megmondani melyik edícióját használta Knibbe közkedvelt oratóriájának, amely 1675-től 1697-ig 6 kiadást ért meg. Az általam használt kiadás: Davidis KNIBBE, *Manuductio ad Oratoriam Sacram* (Lausanne: David Gentil, 1682).

95 Hermányi Dienes diákkori jegyzeteit megőrizte; egy kötetbe rendezte a teológia, biblia-exegézis, homiletika és földrajz jegyzeteket, amelyek *Miscellanea* címet kaptak. A jegyzeteket Nagyenyeden őrzik: HERMÁNYI DIENES József, *Miscellanea...* (1720–1727), NeDK Kt, jelzete: ms. 112. A Knibbe-jegyzet (*Miscela Theol. pro cathedra Ecclesiastica. E Method. Concion. Davidis Knibbe*) valójában egy minta-prédikáció Máté 26, 36–38 alapján. Vö. HERMÁNYI DIENES, *Miscellanea...*, 381–388.

96 Adriaan C. NEELE, *Before Jonathan Edwards: Sources of New England Theology* (Oxford: University Press, 2019), 87–88.

97 A rámisztus magyarországi és erdélyi recepciójához, illetve ennek homiletikatörténeti következményeihez lásd: KECSKEMÉTI GÁBOR, „A nyugat-európai tanulmányok és a magyarországi rámisztus”, *Gerundium* 9, 3. sz. (2018): 25–50; KECSKEMÉTI GÁBOR, „A rámisztus Magyarországon és Erdélyben”, *Gerundium* 10, 3–4. sz. (2019): 65–83; GÁBOR KECSKEMÉTI, „The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements”, in *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, eds. Steven J. REID and Emma Annette WILSON, 205–225 (Farnham:

és *applicatio* homiletikai kettősségére alapozta. Ezt látszik igazolni, hogy a francia fordításhoz képest eltérést mutató szövegrészek vagy kiegészítések azt sugallják: a szerző egy olyan beszédmintát illesztett utólag a fordítás szövegére, amely az applikációra tette a hangsúlyt. A francia szövegben nem található, de a magyar verzióban felbukkanó homiletikai szakkifejezések, az *usus monitorius* és *usus consolatorius*, értelmezésem szerint, pedig azt sugallják, hogy Hermányi Dienes valószínűleg Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis* című munkájának ismeretében járt el így. Ide kívánczik az a pontosítás is, hogy bár Dávid Knibbe szónoklattanából bizonyára sokat tanult Hermányi Dienes, az *usus monitorius* fogalmát és használatát bizonyára nem tőle kölcsönözte, mert ez meg sem jelenik a Knibbe-féle *Manuductió*ban. Szilágyi Tönkö 1684-ben kiadott munkáját viszont ismerhette, ráadásul ez a homiletikai kézikönyv a fentiekben vázolt magyar amesiánus paradigma egyik meghatározó munkájának számított. Szilágyi Tönkö a *dispositio* tárgyalásakor tehát a szónoklat szerkezeti egységeinek leírásakor ugyancsak a *declaratio* és *applicatio* kettőssének elkülönítéséből indult ki.⁹⁸ A *declaratio* nála tartalmazza az írásértelmezést lehetővé tevő, azok téziseit és alkalmazandó igazságait kifejtő beszédrészeket (*exordium*, *propositio*, *partitio*, *exegesis*, *doctrina*),⁹⁹ az *applicatio* adja az *usust* és elméleti (*theoreticus*),¹⁰⁰ illetve gyakorlati (*practicus*)¹⁰¹ változataiból kibomló számos fajtát is. Az *applicatiót* és a szónoklatot egyaránt a *conclusio*¹⁰² zárja le és összegzi.

A feltételezésem szerint Hermányi Dienes által a fordításhoz utólag hozzáadott szövegrész így vezeti be az *usus monitorius* fogalmát: „USUS MON. Lássuk hát már mire int és serkent minket ez az Isten kegyelméről való Szent Tudomány.” Szilágyi Tönkö latin-magyar terminológiával ellátott definíciója pedig ezt a meghatározását adja az *usus monitorius*nak:

XLVI. usus igitur Monitorius (jóra intő; s roszerű el-intő) est, quo ex doctrina nostra homines ad virtutem, quae vel expresse in doctrina nostra continentur, vel ex illa colligi potest adhortamur: contra a peccatis cum ista virtute pugnantibus dehortamur.¹⁰³

Ugyanilyen jellegű megfelelést észlelünk akkor is, ha az *usus consolatorius* fogalmát konfrontáljuk Hermányi Dienes és Szilágyi Tönkö szövegeiben. A francia fordításhoz vélhetően Hermányi Dienes által hozzáírt magyar szöveg így hangzik: „USUS CONS. Ha

Ashgate, 2011); Gábor KECSKEMÉTI, „Hungarian and Transylvanian Ramism”, in *The European Contexts of Ramism*, eds. Sarah KNIGHT and Emma Annette WILSON, Late Medieval and Early Modern Studies 27, 285–329 (Turnhout: Brepols, 2019).

98 „Partes conciones duae communiter comparent. DECLARATIO nempe eorum quae in textu continentur; & APPLICATIO”. SZILÁGYI, *Biga pastoralis*..., 3.

99 Uo., 6–7.

100 Uo., 58–64.

101 Uo., 64–92.

102 „Conclusio: Epilogus concionis est, terminus Applicationis, & totius concionis, decore concionem absolvens.” Uo., 93.

103 Uo., 72.

vigasztalást keressz a' te lelkednek, oh! miben találhatsz nagyobbát, mint az Istennek drága kegyelmében?” Szilágyinál a vigasztalás paraklétoszi haszonként jelenik meg:

XLIX. Usus Consolatorius alias Paracleticus (vigasztaló haszon) est, quo ex doctrina nostra vel praemunitur animus nondum afflictus contra aliquod malum spirituale vel corporale; vel erigitur & laetificatur jam oppressus& ingemiscens sub aliquo malo, ita ut metus vel omino tollatur, vel saltem minuatur. De hoc Esaiae 40. 1. 2. Consolamini, consolamini populum meum; dicit deus vester...¹⁰⁴

Az *usus monitorius* Hermányi Dienes általi használata, úgy gondolom, hogy Szilágyi Tönkö Márton prédikációelméleti munkájának közvetett vagy közvetlen ismeretét igazolja. Ugyanis Szilágyi Tönkö volt az, aki – ellentétben az amesiánus hagyományt meghonosító és továbbfejlesztő elődeivel, például Martonfalvi Tóth Györggyel – a hasznok (*ususok*) rendszerezését érdemben módosította. Amíg Martonfalvi Tóth a hasznok gyakorlati (*practicus*) kategóriáján belül elkülönített további négy fajtát (*usus correctionis, exhortationis, dehortationis, consolationis*), addig Szilágyi Tönkö, bár megőrizte a *correcti*ót és *consolati*ót, az *exhortati*ót és *dehortati*ót *monitio* név alatt összevonta, ebből alakult ki az ún. *usus monitorius*.¹⁰⁵ Szilágyi Tönkö eljárása annál is inkább figyelemre méltó, mivel az ősmintától, Amesius homiletikai felfogásától is eltért.¹⁰⁶ A hallgatóságra a prédikátor által rászabható, alkalmazható korholás, intés, figyelmeztetés vagy éppenséggel vigasztalás rendkívül kedvelt homiletikai eszköze volt Hermányi Dienesnek is. Az 1754 nyara és 1755 szeptembere között elmondott prédikációiból harminchármat lemásolt. Ezek kivétel nélkül azt a beszédmintát követik vagy variálják, amit Szilágyi Tönkö Márton *ars concionandi*ja javasol. Hasonlóképpen figyelemreméltó, hogy a harminchárom prédikációból nem kevesebb, mint tizennyolc (!) az *usus monitoriust* használja.¹⁰⁷ Aligha szorul

104 Uo., 81–82.

105 A folyamat jelentőségéről: KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 332

106 A *monitio* létrejöttének homiletika-történeti jelentőségéről és kontextualizáltságához lásd: BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 228.

107 Az sem lényegtelen, hogy Hermányi Dienes a Belényesi Györgyné felett 1754. július 28-án elmondott halotti prédikációjában is – noha ez a beszéd típus bizonyos szigorúan betartandó műfaji követelményeket is implikál – az *usus monitorius* és *usus consolatorius* együttes alkalmazásával végezte el az applikációt. HERMÁNYI DIENES, *Prédikációi...*, 56. Hogy e két *usus* használata és főként alkalmazása, mennyire kedvelt és kézenfekvő eszköze volt Hermányi Dienes szónoki eszköztárának, azt az 1755-ben, áldozócsütörtökön elmondott prédikációja is igazolja. A Szent István diakónus vértanúságát tárgyaló prédikációhoz, Hermányi Dienes az Apostolok Cselekedeteiből a 7. fejezet 55. versét választotta textusnak. A hosszan és meggyőzően argumentáló prédikációban a két *usus* (*monitorius, consolatorius*) alkalmazása a kegyesség gyakorlását és kegyességben való gyarapodást hivatott elősegíteni a hallgatóságban az intés és vigasztalás retorikájára hagyatkozva: „Usus Mon. I. Arra intelek, hogy a Keresztényi Szent vallást igen nagyra betsüljétek [...] II. Kivánjátok 's kérjétek hogy a Sz. Lélekkel bé tellyetek [...] III. Az oda-fel valókra emeljétek sziveiteket Szent Istvánal 's azokra viseljétek is gondot.

Usus Cons Ti. Sz. Diakonusok, Istvánok! Ha ki-taszígal is titeket e' Világ az ő Jerusálemeből, az I[ste]n az ő ditsőségét 's Jezust meg-mutatja néktek mint a' Vén Simeonnak.” HERMÁNYI DIENES, *Prédikációi...*, 361.

további bizonyításra, hogy a *jóra intő; s rosztul el-intő* haszon egy olyan bevált és eredményes gyakorlati haszon (*usus practicus*) volt Hermányi Dienes számára, amelyet Du Bosc prédikációjának magyar változatában is alkalmazott.

A másolás aktusa révén bekövetkezett változások arra kell emlékeztessék a gyakran csak nyomtatott szövegekben gondolkodó irodalomtörténet-írást, hogy a kézíratos nyilvánosságban a szövegeket nyitottság és instabilitás jellemzi, amely az újabb és újabb használatok hatására változásokat, sőt újabb variánsokat eredményezhetnek. Hermányi Dienes szöveghasználatának következménye az lett, hogy a magyar fordítás egy, az eredetiben nem feltétlenül érvényre jutó homiletikai hagyomány artikuláló hatása alá került. Innen pedig belátható az *ususok* utólagos hozzáadásának és használatának indokoltsága, akárcsak az állandó és következetes egyszerűsítő törekvés a magyar fordítás fennmaradt másolatában. Az amesiánus hagyomány érthető módon az egyszerűsítésre,¹⁰⁸ illetve gyakran a rámissa rendszerezés áttekinthetőséget biztosító klasszifikációs eszközeire hagyatkozott a világos és érthető teológiai üzenet, a tanítás átadásának érdekében. Hermányi Dienes szövegének vizsgálatakor szembeűnő volt a francia eredetihez mérten erőteljesen leegyszerűsített kegyelem-szótár, a patrisztika és skolasztika szótérilógiai szakterminusainak vagy az auktoritások hivatkozásának szándékolt elhagyása. Ez nem kizárólag Hermányi Dienes döntése lehetett, amelyet esetleg szónoki tapasztalata indokolt, hanem annak a homiletikai hagyománynak a hatása is, amelyet követett. Amesius maga nem ajánlja az egyházatyák mondásait (*the sentences of Fathers*) alkalmazni az egyházi beszédekben, mert véleménye szerint egyrészt sem a hívők épülése, sem az Űr ígéje nem szorul rá ezekre. Másrészt nem használhatók bizonyítékként, mert magukon viselik az emberi gyarlóságot. Példa gyanánt sem alkalmazhatók, mert az egyszerű emberek még csak az auktoritások neveit sem ismerik, végűl pedig nem ékesítik az ige magyarázatát, sőt azt inkább elhiteltelenítik.¹⁰⁹

Mindezek tudatában, úgy gondolom, el kell fogadnunk: Du Bosc prédikációjának magyarítása egyértelművé teszi, hogy a *másoló szöveghasználat*a nem feltétlenül jelentéktelenebb, mint a *fordító szöveghasználat*a. Ha a fordítás aktusát nyelvi és kulturális átvitelként definiáljuk, érvként arra szokás hivatkozni, hogy a francia szöveg átűltetése egy sor tartalmi-formai átalakítással járt. A Hermányi Dienes másolatában fennmaradt szöveg szintén olyan formai és tartalmi átalakulásokat mutat, amelyek a másolás mint szöveghasználat következményei. Valószínűnek tartom, hogy Hermányi Dienes verziója egy új homiletikai diskurzusba helyezte a prédikációt, és ennek eszközeire hagyatkozva, a franciától eltérő implicit hallgatóság elvárásai nyomán bizonyos mértékben *újra- és felűlírta* a magyar fordítást. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy ez

108 A *plain style* eszményére utalok, amely elősorban az angol puritanizmus kegyességi irodalmának diskurzusát jellemzi, de fordítások és kulturális átvitelek alkalmából a vernakuláris pietisztikus szövegek jellemzőjeként is megjelenhet. Homiletikatörténeti relevanciájának tárgyalásához lásd: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 89–91.

109 William AMES, *Conscience with the Power and Cases Thereof* (h. n.: k. n., 1639), 74; illetve a latin verzióban: AMESIUS, *De conscientia et ejus jure vel casibus* (Amstelodamus: Ioanes Ianssonium, 1631), 239.

esetben a másoló Hermányi Dienes nem egyszerűen reduplikál, hanem egyfajta ideális, sőt „szuperbefogadó”, aki az ismételt (újra)olvasási aktusok, illetve a szóról szóra történő másolási aktus révén a szöveg teljes asszimilációját végzi el. Ez teszi lehetővé és indokolja az átalakítást. Megítélésem szerint mind a magyar fordító, mind a magyar másoló elsősorban *befogadói*, másodsorban pedig *mediátorai* a szövegnek, ami mindkettejük esetében indokoltá teszi a *szerzőség attribúálását*, abban az értelemben, ahogy azt a társszerzőség (*collaborative authorship*) jelöli.

III. Szerzőség a kézíratos nyilvánosságban és íráshasználatban: auctor és artifex

Véleményem szerint a *fordítás* és a *másolás* írásaktusaiból következő változásokat célravezetőbb a textológiai értelemben vett *szövegromlás* helyett inkább társszerzőség (*collaborative authorship*)¹¹⁰ olyan eredményének tekinteni, amely a *szöveghasználat-történet mikroszintjén* valósultak meg. A fordítás és a másolás fázisai, illetve az általuk implicált írásaktusok a szöveghasználat történetének *mikro-eseményei*, amelyek lehetővé teszik a társszerzőség differenciálását és árnyalását a Harold Love által javasolt *auctor* és *artifex* terminusok¹¹¹ segítségével. Következésképp a francia szerző, a magyar fordító, végül a magyar másoló társszerzőségében megszületett magyar szövegnek a szerzője *auctor* értelemben Du Bosc és Dési Lázár, viszont az általunk ismert és egyetlen fennmaradt magyar példány szerzője *artifex* értelemben Hermányi Dienes. Ez nem precedens nélküli a korszak íráshasználatában. A bizalmassági és alárendeltségi viszonyokból kifejlődő sajátos írásszokások ezt megengedték, s nemcsak a patrónus és kliens, hanem vélhetően az enyedi elsőpap (Hermányi Dienes) és a másodpap (Dési Lázár) (munka)viszonyába és íráshasználatába is beleférhetett. Hermányi Dienes egy 1747-es, Cserei Mihályhoz intézett privát levélben a következőképpen utal Dési Lázár

110 Harold Love terminusát használom, mellyel Love az együttműködésen, összedolgozáson alapuló szerzőség változatát jelöli. Harold Love, *Attributing Authorship: An Introduction* (Cambridge: University Press, 2002), 33–39.

111 Love az *author* és *maker* angol megfelelőikkel különbözteti meg a szöveg elkészültét lehetővé tevő szerzői feladatok és munkakörök megkülönböztetését. Ha a *szerző* (auctor/author) a szöveg létrejöttét lehetővé tevő ötlet feltalálója és gazdája, a szöveg első, valamilyen fokú, befejezettségét megteremtő *kivitelező* (artifex/maker) szintén szerzőként jár el, szerzői funkciókat performál. Love, *Attributing Authorship...*, 35–37. Ezt a megkülönböztetést, illetve a társszerzőség ily módon elgondolt fogalmát jól illusztrálja a szóbeli utasítás alapján készülő misszilis levél esete. Erre számos példát ismerünk, a kora újkor jelentősebb vezetői, de akár földbirtokosai is legtöbb misszilis levelüket tollba mondtak vagy párszavas utasítás után a titkárukkal írták meg, ezek gyakran alá is írtak helyettük. Így járt el például Cserei Mihály gróf Apor István leveleivel 1695 és 1704 között. De ugyanez mondható el Csereinek a másik Apor grófhöz, Péterhez és ennek a *Metamorphosis Transylvaniae* című művéhez kapcsolódó viszonyáról. Cserei Mihály és Apor Péter „munkaviszonyának”, illetve sajátos íráshasználatuknak tárgyalásához lásd: Tóth Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kézíratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 261–276.

Györgyre: „igen unanimes és Istenfélő Collegám”.¹¹² Könnyen lehet, hogy ez az egyetértés és „egyakaratúság” eredményezhette az olyanfajta átjárásokat kettejük íráshasználatában és szövegeiben, amelynek következtében Dési Lázár franciából készült fordítása olyan szövegnek hat, amely Hermányi Dienes József prédikációit idézi. Ezt a kijelentést pedig Hermányi Dienes saját kezű tisztázatában fennmaradt prédikációinak terjedelmes korpusza bizonyítja. Hermányi tekintélyes prédikátorként és szónokként¹¹³ rendelkezett azzal a tudással és tapasztalattal, hogy végrehajthassa a szövegen azokat a módosításokat, amelyek homiletikai szempontból saját diskurzusának védjegyei voltak. Homiletikai profilja alapvetően azt a szinkretizmust mutatja, amit teológiai képzettsége is: ortodox református alpműveltséget a svájci teológiai racionalizmus, a coccejanizmus és késő puritán hatások színesítik. Homiletikai szempontból, úgy látom, az angliai metódus közel állt hozzá, hiszen a perkinsianus és amesianus paradigma magyar recepciójából kialakuló, az ún. „tanuság” és „haszon” (*doctrina et usus*) akkomodációs és applikációs lehetőségeit hangsúlyozó *methodus concionandit* követi ő is.

Amint láttuk, a másoló Hermányi Dienes József nagy valószínűséggel a magyar fordításon olyan átalakításokat hajtott végre, amelyeket a fentiekben azonosított, utólagosan beékelte vendégszövegek bizonyítanak. Ezek keletkezése azzal magyarázható, hogy a francia szöveg magyar fordítására Hermányi Dienes egy elsősorban a magyar homiletikai hagyománnyal kompatibilis beszédmintát próbált ráhúzni. Ez ugyanis előfeltétele lehetett annak, hogy a másként képzett, más befogadói lehetőségekkel rendelkező magyar hallgatóságnak elmondható legyen Du Bosc prédikációjának fordítása. Mindazonáltal továbbra sem zárható ki az a lehetőség, hogy a beazonosított szövegmódosítások mégiscsak Dési Lázár György kezétől származnak, és Hermányi Dienes ennek csak egy szöveghű másolatát készítette el. Valójában ez nem változtat a felvetés igazi tétjén és lényegén, hiszen nem csupán Hermányi Dienes másoló és (társ)szerzői, *artifex* státusának a bizonyítása a lényeg, hanem annak megmutatása, hogy milyen komplex életet él egy szöveg a *kéziratosságban*. A fordított-másolt, bizonyára többszörös redakciónak alávetett magyar textus egy olyan nyitott szöveg, amelynek nincs és nem is lehet *végleges* vagy *végző* formája. Fontos felismernünk, hogy *használatát* nem a nyomtatott formátum által biztosított zárttság, szabványosíthatóság jellemzi, hanem a *variancia*¹¹⁴ és az ezzel járó sajátos disszemináció. Ily módon pedig a hagyományos recepciótörténeti sémákon iskolázott irodalomtörténeti elbeszélést is komoly kihívás elé állítja.

112 Történt már utalás rá, hogy 1747-ben Nagyajtai Cserei Mihály Mária nevű leánya a kálvinista hit otthagytását fontolgatta, erről beszélte le Hermányi Dienes József. A döntő beszélgetés alkalmából maga mellé vette paptársát is, Dési Lázár Györgyöt. Az esetről levélben történő beszámolás kontextusában tette meg Hermányi Dienes a fentiekben idézett megjegyzést paptársáról.

113 Hermányi Dienes József prédikációinak és prédikátori munkásságának, sajnos homiletikai szempontokat nélkülöző, értékeléséhez lásd: SZÉNÁSI Sándor, „Hermányi Dienes József, a prédikátor”, *Confessio* 3, 3. sz. (1980): 46–54.

114 Paul Zumthor és Bernard Cerquolini elméleti kijelentéseinek értelmében használom ezt a fogalmat. Kora újkori magyar szövegekre való applikálásához lásd a Cserei Mihály másoló tevékenységéről írt tanulmányomat: TÓTH, *A kora újkori könyv...*, 281–282.

A megválaszolandó kérdés az, hogy milyen módszertanra hagyatkozva írható le és értelmezhető egy nyomtatott francia szöveg magyar kézirat fordításának disszeminációjából kirajzolódó tudástranszfer- és recepciótörténeti folyamat. Láthatjuk, a másoló identitása aligha perdöntő tét, sokkal fontosabb a *másolás aktusának* a kézirat irodalmi nyilvánosságon belül érvényre jutó textológiai, írásantropológiai és eszmétörténeti hatása. A másoló egyszerre olvasó és szerző, bizonyos szempontból a legteljesebb szövegértés birtokosa, így hozzájárulása a recepciótörténeti folyamathoz megkérdőjelezhetetlen. Ezt pedig aligha vitathatjuk el Hermányi Dienes Józseftől.

IV. Összegések: Pierre Du Bosc szövegének jelentősége

Különösen módszertani szempontból figyelemre méltó az a sajátos komplexitás, amely a Pierre Du Bosc által írt prédikáció keletkezés- és hatástörténetéből feltárulkozik, ha a magyar recepciótörténetet akarjuk értelmezni. A prédikáció létrejöttének *elsődleges kontextusa* valójában az a mikrotörténeti kontextus, amely Du Bosc életpályáját és a hugenotta történet 1660-as évekhez köthető mindennapjait tagozza be. Láhattuk, a szerző eredetileg nem szándékozott kinyomtatni a prédikációját. Mivel a jezsuiták botrányos módon megvádolták, Du Bosc a szöveget mindenféle változtatás nélkül, pontosan úgy, ahogy elhangzott a szószéken, papírra vetette, és 1661. augusztus 18-án átadta nyomtatásra. Így, noha a nyomtatásban is napvilágot látott szöveg keletkezéstörténetében jelen van a konfesszionális konfliktus lenyomata, nem olvasható ki belőle az a szenvedéstörténeti és mártírológiai diskurzus, amelyet az 1680-as évek drasztikus változásai és erőszakos történései hoztak. Hiszen az 1681-el kezdődő „dragonnades”-ok után az 1685-ös esztendő, amely elhozta az ún. *Revocationt* vagy a *fontainableu-i* edictumot, mind Du Bosc életét, mind pedig prédikációjának hatástörténetét alapjaiban változtatta meg. A szövegnek az ugyancsak 1685 után sorra kerülő gyűjteményes kötetekben való újabb kiadásai, illetve angol és német fordításai a Du Bosc-életmű más befolyásos szövegeivel együtt (re)kontextualizálták az 1661-ben elhangzott prédikációt. Du Bosc halála (1692), de különösen élettörténetének publikálása (1694) a prédikációt elválaszthatatlanul hozzákapcsolta a szerző konfesszor típusú mártíromságához, melynek központi eleme az exilium mint tanúságtétel volt. A hugenották exiliuma mint valódi perzekúció beleíródott a Du Bosc-szövegekbe, így az 1694 utáni Du Bosc-recepció a hugenották 1685 utáni történetének kontextusában artikulálódott.¹¹⁵ Nem túlzás azt

115 Erről a szöveget sajtó alá rendezők is gondoskodtak, Du Bosc életműve és személye egyaránt e kulturális minta és teológiai diskurzus alkalmazását mutatja. Az 1699-es háromkötetes edíció élére, amely Pál apostol leveleinek az értelmezését adja prédikációkban, olyan előszó került, amely Du Bosc ortodox tanítását és doktorhoz méltó bölcsességét a konfesszori szerepkör irányába mozdítja el: „Comme il ya long temps que ceux qui ont entendu prononcer quelques-uns de ces Sermons, en demandent la publication, il y a tout sujet de croire, qu'ils seront bien reçus de bonnes ames. En effet elles y trouveront les principaux Dogmes de la Religion Chretienne, expliquez avec toute la force, toute la clarté & toute la solidité, que l'on doit attendre d'un Doctor sage, judicieux & éclairé, comme étoit feu Monsr. Du Bosc. Il n'y a point de tant soit peu importants au salut, que l'Apôtre Saint Paul n'ait touché dans cette divine Epître qu'il

feltételezni, hogy műveinek használói a hugenották üldözését, illetve az ezt megjelenítő mártírológiai irodalom korpuszát az életmű publikált és lefordított darabjai magától értetődő kontextusának tekintették.

Ebben a hatástörténeti kontextusban veszi kezdetét a magyar recepció is. Dési Lázár György vélhetően külföldi peregrinációja alkalmából, tehát valamikor 1736 és 1738 között találkozhatott Du Bosc szövegével. Azt nem tudjuk megválaszolni, hogy milyen kiadást használt a fordításhoz, ám azt joggal feltételezhetjük, hogy érzékelte Du Bosc személyének és szövegeinek a fentiekben exponált sajátosságait. Hiszen Dési Lázárnak minden oka megvolt arra, hogy felismerje az analógiát a gyászévtized vagy az 1680-as évekbeli magyarországi vallásüldözés eseményei és Du Bosc életútja, illetve szövegei között. Arról nem is beszélve, hogy Du Bosc maga is értekezett prédikációiban a tanúságtétel, a mártíromság és konfesszorság jelentőségéről. Dési Lázár akár ismerte, akár nem Du Bosc életrajzát, a prédikációhoz kapcsolódó mártírológiai kontextust vélhetően érzékelte és tudatosította. Joggal feltételezhetjük, hogy az ő Du Bosc-olvasatában is egybekapcsolódott a hugenotta mártírológia a prédikáció lefordítandó szövegével, hiszen 1738-ban egykori tanárát, Szigeti Gyula Istvánt tisztázatlan okok alapján bebörtönlötték. A Habsburg-adminisztráció ilyen jellegű, nyíltan protestáns-ellenes fellépésére Erdélyben nem volt példa, tehát a református papi és társadalmi elit joggal érezhette, gondolhatta illetve hirdethette, hogy a vallási perzekúció a „négy bevett religió” egykori hazájában is érezteti pusztító hatását.

A magyar recepciónak ezen sajátosságait valószínűsíti az is, hogy mind a Du Bosc-életrajznak, mind pedig a francia és német nyelven olvasható prédikációknak a különféle kiadású példányai megjelennek a 18. századi Erdélyben és Magyarországon.¹¹⁶ Magánszemélyek és intézmények birtokában egyaránt előfordulnak, a possessorok között pedig névtelen vagy éppenséggel ismert, a 18. századi franciás műveltség iránti elkötelezett személyeket is találunk.¹¹⁷ A fennmaradt könyvek száma és a szöveghasználatot bizonyító bejegyzések indokoltá teszik annak kimondását, hogy *létezett magyar Du Bosc-recepció*, még akkor is, ha a magyar irodalomtörténet-írás, különösen a 18. századot tárgyaló korszakmonográfiák, vagy a francia–magyar kulturális kapcsolatokat, a „francia szellem” magyar jelenlétét reflektáló írások még csak nem is említik Pierre Du

écrito aux Ephésiens. Il a même compris tout de qui regarde les mysteres dans les trois premiers Chapitres: employant les autres à donner des percepts, & des remontrances à ses Disciples.” Pierre Du Bosc, *Sermons sur l’épître de St. Paul aux Ephésiens, contenant l’explication des principales matieres contenues dans les trois premiers chapitres de cette epître* (Rotterdam : chez R. Leers, 1699), 2r.

116 Az általam kézbevevett Du Bosc-köteteket táblázatban adom közre a tanulmányhoz illesztett appendixben. A possessorok beazonosítása, életútjaik feltárása folyamatban van, a tanulmány lezárásának pillanatában még nem volt lehetséges ennek a kutatásnak az elvégzése az érvényben lévő korlátozások miatt.

117 A possessorok egyike például az a Mindszenthí Sámuel (1751–1806), aki debreceni tanulmányait Svájcban folytatta, hazatérte után pedig Komáromban lelkészkedett. A francia nyelv és kultúra iránti elkötelezettségét, túl a Du Bosc szövegek olvasásán, franciából történt fordítói tevékenysége is tanúsítja: *Ladvoat apátornak [...] historiai dictionariuma, [...] Magyar nyelvre fordította, sok megbővítéssel, s az 1794. esztendeig élt nevezetes személynek életének hozzáadásával ki-botsátotta MINDSZENTI Sámuel* (Komárom: Weinmüller Bálint, 1795–1797).

Bosc nevét.¹¹⁸ Sajnálatos módon a könyvtörténet sem rögzítette a Du Bosc-kötetek Erdélybe vagy Magyarországra kerülésének a körülményeit, ez még egy elvégzésre váró feladat, ám így is joggal feltételezhetjük, hogy Dési Lázár fordítása, illetve Hermányi Dienes másolata nemcsak összefügg ezzel a könyvkorpussszal, hanem központi eleme ennek a feltáratlan, sőt még csak nem is észlelt recepciónak.

Eszmetörténeti szempontból sem jelentéktelen a magyar Du Bosc-recepció. Hiszen egy 1661-ben készült hugenotta, tehát kálvinista teológiai kontextusban fogant szöveg magyar fordításáról és használatáról van szó, amely két olyan kulcsfigurát implicál, mint az Ostervald-recepció ürügyén emlegetett és a felvilágosodás előharcosának gondolt Dési Lázár, illetve a racionalizmussal átszőtt ortodoxiát képviselő Hermányi Dienes.¹¹⁹ Ez utóbbi esetben a racionalizmus említése szintén azt célozza meg, hogy Hermányi Dienes is a felvilágosodás szellemiségéhez közelítse. Ehhez képest a vizsgált magyar kézirat arra figyelmeztet, hogy Du Bosc írása eszmetörténeti szempontból a kálvinista teológia tanítását erős Szent Ágoston-referenciákkal egészíti ki a legteljesebb kálvinista szellemiségben, amit a magyar verzió azzal tetéz meg, hogy a szövegre ráhúz, illetve hozzáad egy 17. századi amesiánus homiletikai keretet.

Mivel a Szent Ágostonhoz kapcsolódó, illetve az ezt kiegészítő középkori szótérológia érvrendszere és terminológiája kimarad a magyar verzióból, egy jellegzetesen ortodox református szellemiségű szöveg keletkezik. Egy olyan elsődleges kontextusra enged rálátást, amely teológiai szempontból és eszmetörténetileg sem lép túl azon az ortodox református hagyományon, amely megengedi ugyan a coccejanizmus vagy a karteziánizmus másodlagos jelenlétét, de érezhetően nem lényegül át egy felekezet felé, ezt meghaladó, netán ignoráló felvilágosult szellemiségbe. A prédikáció magyar változata Hermányi Dienes József használatában jól illusztrálja a hosszú reformáció beágyazottságát az ortodox református hagyomány teológiai-homiletikai szellemiségébe és igehirdetői gyakorlatába.

118 Nem szeretnék igazságtalan lenni, nyilván a korszak egészét szintetizáló írások módszertanában egy olyan makrolépték dominált, amely eleve nem számolt a mikroszinten elérhető, ráadásul kéziratban maradt publikálatlan források feldolgozásával. Mindennek ellenére is, az továbbra is elvitathatatlan, hogy Du Bosc életműve és az életmű magyar recepciója valós történeti folyamat volt és szervesen illeszkedett a „francia szellem” erdélyi és magyarországi hatástörténetébe, noha ez a szakirodalom szintjén nem látható. Vö. ECKHARDT Sándor, *A francia szellem*, A Magyar Szemle könyvei (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1938); SÓTÉR István, *A francia szellem a régi Magyarországon*, Officina képeskönyvek 26 (Budapest: Officina Nyomda és Kiadványkutatás, 1943); KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980). A kérdéskörnek a könyvtörténeti szempontból történő reflektálásához legutóbb: István MONOK, „Le livre français dans les bibliothèques des aristocrates hongrois au XVIIIe siècle”, *Revue française d’histoire du livre* 141 (2020): 31–39.

119 SZÉNÁSI, „Hermányi Dienes József...”, 49.

Függelék

Pierre Du Bosc prédikációinak francia és német kiadásai, Magyarországon és Erdélyben fennmaradt példányok

Cím	Kiadás	Nyelv	Őrzési hely
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> vol. I.	Rotterdam: R. Leers, 1687	francia	TRE DRKNK
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> vol. II	Rotterdam: R. Leers, 1692		TRE DRKNK
<i>Sermons sur l'épître de St. Paul aux Ephesiens...</i> vol. I–III.	Rotterdam: R. Leers, 1699	francia	TRE DRKNK
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> , vol. I–II.	Rotterdam: Reinier Leers, 1692	francia	TRE DRKNK
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> vol. III–IV.	Rotterdam: Reinier Leers, 1701	francia	TRE DRKNK
<i>Geistreiche schrifftten und Predigten...</i>	Herborn: Nicolaus Andreä, 1694	német	TRE DRKNK
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> vol. I.	Rotterdam: R. Leers, 1687	francia	MTAK
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> vol. I–III.	Rotterdam: R. Leers, 1692–1715	francia	KvEKt
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> , vol. I–II.	Rotterdam: Reinier Leers, 1692	francia	KvEKt
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> vol. III–IV.	Rotterdam: Reinier Leers, 1701	francia	KvEKt
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i>	Rotterdam: R. Leers, 1687	francia	MvhelyTBK
<i>Geistreiche schrifftten und Predigten</i>	Herborn: Nicolaus Andreä, 1689	német	MvhelyTBK
<i>Sermons sur l'épître de St. Paul aux Ephesiens</i> , vol. I–III.	Rotterdam: R. Leers, 1699	francia	RadKt
<i>Geistreiche schrifftten und Predigten</i> vol. I–III.	Herborn: Nicolaus Andreä, 1689–1702	német	RadKt
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> , vol. I.	Rotterdam: Reinier Leers, 1692	francia	RadKt
<i>Sermons sur divers textes de l'écriture sainte</i> , vol. I–IV.	Amsterdam: R&G Wetstein, MDCCXVI	francia	EFKt
<i>Sermons sur l'épître de St. Paul aux Ephesiens</i> , vol. I–III.	Amsterdam: R&G Wetstein, MDCCXVI	francia	EFKt

Pierre Du Bosc francia nyelvű életrajzának fennmaradt magyarországi és erdélyi példányai

Cím	Kiadás	Őrzési hely
Phil. LE GENDRE, <i>La vie de Pierre Du Bosc, ministre du saint evangile...</i>	Rotterdam: R. Leers, 1694	TRE DRKNK
Phil. LE GENDRE, <i>La vie de Pierre Du Bosc, ministre du saint evangile...</i>	Rotterdam: R. Leers, 1694	MvhelyTBK
Phil. LE GENDRE, <i>La vie de Pierre Du Bosc, ministre du saint evangile...</i>	Amsterdam: R&G Wetstein, MDCCXVI	EFKt

Summary

ZSOMBOR TÓTH

Huguenots in Transylvania during the Long Reformation: The Hungarian Translation of Pierre du Bosc’s Sermon and its Surviving Copy from 1754 (a case study)

This paper provides a new contribution to the early modern history of the cultural exchanges between France and Hungary. Taking as its starting point the concept of Long Reformation, the article introduces an unknown source, the Hungarian translation of Pierre Du Bosc’s sermon (*La doctrine de la grâce...*, 1662), in order to unearth some of the relevant contexts that had articulated the reception of Huguenot theology and devotion in Transylvania during the first half of the eighteenth century. The Hungarian rendering of Du Bosc’s text itself is a philological conundrum, as it had been translated by György Dési Lázár, but its only surviving copy is the one made by József Hermányi Dienes in January 18, 1754. Furthermore, the text displays a number of homiletical features that seem to suggest a particular relation between the translator and the copyist, who not only reduplicated the text but he had edited it as well. It is fair to say that the Hungarian translator (Dési Lázár) and the copyist (Hermányi Dienes) are both authors of this unpublished text, which had been disseminated exclusively in scribal publicity. As I was able to identify several eighteenth-century printed editions of Du Bosc’s collected sermons and some of their Hungarian owners, it is possible to conclude that Du Bosc was a relatively known author, favoured especially by a Calvinist Hungarian readership. Thus, the Hungarian translation appears to have been yet another text serving the needs of Reformed Hungarian people who often interpreted their destiny and condition in a rather similar way as Huguenots did before and after the Revocation of 1685.